

T.C
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANA BİLİM DALI
GENEL SOSYOLOJİ VE METODOLOJİ PROGRAMI

**KÜLTÜREL BELLEK VE DENGBEJLİK: DOĞU
ANADOLU'DAKİ "DENGBEJLİK" GELENEĞİNDE BELLEK
ÜRETİMİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
20066098 Yusuf UYGAR

Danışman
Prof. Dr Meral ÖZBEK

İSTANBUL-2009

Yusuf UYGAR tarafından hazırlanan 'Kültürel Bellek ve Dengbejlilik: Doğu Anadolu'daki "Dengbejlilik" Geleneğinde Bellek Üretimi' adlı bu çalışma jürimizce Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 25 / 09 / 2009

(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Meral ÖZBEK (Danışman)

M. ÖzbeK.....

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Neşe ÖZGEN (Okan Üniv.Öğr.Üy.)

.....

Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr.Derya FIRAT

Derya.....

TEŞEKKÜR

Tez boyunca desteklerini ve ön açıcı fikirlerini benden esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Meral ÖZBEK'e; tezimin şekillenmesinde önemli katkıları sunan Prof. Dr. H.Neşe ÖZGEN'e ve Doç. Dr. Derya FIRAT'a teşekkür ederim. Ayrıca bu çalışmamızın yazım aşamasındaki bütün sıkıntılarımı paylaşan aileme ve arkadaşlarıma göstermiş oldukları anlayış ve destekten ötürü teşekkür ederim.

ÖZET

Yaşadığımız çağda etkisini yitirmekte olan sözlü geleneklerin tek tek kaybolup gitmelerine tanık oluyoruz. Çağlar boyunca insanlığı etkisi altına almış, düşünme biçimini belirlemiş ve toplumların belleklerini taşımış olan sözlü kültür unsurları, bugün artık uçurum kenarlarında köklerini son bir hamleyle taşlara geçirmeye çalışan fakat git gide düşen asırlık çınarlara benzemekteler. Bulduğumuz topraklarda uzun yıllar boyunca söz konusu sözlü gelenekleri sıtlamış, geçmiş halk sınıflarının kültürel kodlarını günümüze kadar taşımış, adları mensup oldukları dillere göre değişen ama görevleri benzer birçok söz ustası unutuldu, unutulmakta. Bu çalışmanın konusu da bu ustalardan biri olan dengbêjlerdir.

Çalışmanın ilk iki bölümünde kültürel bellek ve sözlü kültür üzerine teorik kısımlar oluşturuldu. Kültürel belleğin aktarılma biçimleri ve genel özellikleri, kolektif bellek kuramları ile ilgili yapılan tartışmalar başlıklar halinde verildi. Sözlü kültürün devam ettirilme biçimleri ve hikâye anlatıcılığının genel özelliklerinden bahsedildi.

Üçüncü bölümde söz konusu teorik malzemeyle beraber Kürt kültürünün ana omurgasını oluşturan, Kürtlerin büyük ölçüde söze dayalı düşünme biçimlerini meydana getiren ve kolektif belleğin esas kurucu unsuru olan dengbêjler ve onların anlattığı hikâyeler incelendi.

Son bölümde dengbêjlik geleneğinin 1990'lı yıllarda Kürt ulus bilincinin yükselmesi ile yeniden üretime tabi olması sonucu tekrardan gündeme gelmesi meselesi tartışıldı.

ANAHTAR KELİMELER: Sözlü Kültür, Kültürel Bellek, Hikâye Anlatıcılığı, Dengbêj, Doğu ve Güneydoğu Anadolu.

SUMMARY

We witness the disappearance of oral tradition that have been losing its effect in the age we are living. The elements of verbal culture have been carrying the memories of societies and determine the way of thinking during the ages. However today they just look like a century old plane while they are trying to transpose their roots to the stone as a final move. The ones who have shouldered oral traditions of these lands and who have carried the cultural codes from the past to today's world for long years are being forgotten nowadays. Their names may differ by their own languages however their duties are similar. The subject of this study is one of these masters called Dengbéj.

The first two chapters of the study consist of theoretic parts related with cultural memory and verbal culture. The general aspects of cultural memory and collective memory doctrines were outlined in these two chapters. Beside these the general aspects of storytelling was also mentioned.

Dengbéjs who are the main backbone of the Kurdish culture and who have established the Kurdish thinking that is based on oral tradition were examined in the last chapter along with the theoretic material mentioned before. Dengbéjs' stories that can be seen as the establishing elements of collective memory were also examined in this chapter.

In 1990's the tradition of Dengbéjs was subjected to reproduction as a result of rise of Kurdish national consciousness. In the conclusion chapter, return of tradition of Dengbéjs with this reproduction process is discussed.

KEY WORDS: Dengbéjs, storytelling, narrative, cultural memory, eastern anatolia, southeastern anatolia, verbal culture.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	II
ÖZET	III
SUMMARY	IV
1. GİRİŞ	1
2. TOPLUMSAL BELLEK TEORİLERİ.....	5
2.1. Kolektif Bellek.....	6
2.2. Kültürel ve İletişimsel Bellek	8
2.3. Kaydedici ve İşlevsel Bellek.....	11
2.4. Negatif Bellek	12
3. SÖZLÜ KÜLTÜR VE HİKAYE ANLATICILIĞI.....	14
3.1. Sözlü Kültür.....	15
3.2 Deneyimin Sözle Aktarımı: Hikaye Anlaticılığı.....	22
4. KÜRTLERDE SÖZLÜ KÜLTÜR VE HİKAYE ANLATICILIĞI: DENGBEJLİK.....	26
4.1. Sözüün ustaları: Dengbéjler.....	26
4.2 Dengbéjlikte Eğitim.....	29
4.3 Dengbéjlik Geleneğinde İcra Mekanları.....	30
4.4 Dengbéj Anlatılarında Üslup.....	31
4.5 Dengbéjlikte Konu ve Makamlar.....	33
4.5.1 Klamén Dilan.....	33
4.5.2 Lawik.....	34
4.5.3 Lewiké Siwaran.....	37
4.5.4 Heyranok.....	39
4.5.5 Payizok.....	43
4.6 Dengbéjlikte Kadın ve Kadın Dengbéjler.....	44
4.7 Dengbéjlik Geleneğinde Bellek Üretimi.....	47
5. KÜRTLERDE SÖZLÜ KÜLTÜRÜN ÇAĞDAŞ YENİDEN ÜRETİMİ.....	52
5.2 Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışı ve Ulusun İnşası.....	52
5.3 Kürtlerde Uluslaşma Süreci ve Dengbéjlik Geleneğinin Çağdaş Yeniden Üretimi.....	57

6. SONUÇ.....	62
7. KAYNAKÇA	66
8. ÖZGEÇMİŞ.....	70

GİRİŞ

Yeryüzünden arşa yükselmiş görkemli Süphan dağına bakıp ‘o dağda bir ejderha tutukludur, gökten inen dört melek yöredeki insanları rahatsız eden o ejderhayı dört zincirle bağlayıp dağın içine hapsedmişler’ dedi, asırlık yaşı, alınına buklesi düşmüş kızıl kınalı saçı, boynundaki ve ayağındaki onlarca boncukla süslü Firyaz. O bir kadın dengbéjdi. Serin bir yaz, gün batımında ölüm, haset ve dönemin feodal sınıflarının eleştirisi üzerine trajik bir hikâye olan ‘Kerr u Kulık’ı (Kerr ile Kulık) anlattıktan sonra bakışlarını dünyanın tavanına dikmiş, yaşlılıktan gözleri neredeyse körleşmiş bilge bir Kürt kadınının, dünyanın geçiciliği, husumet ve hırsların anlamsızlığı üzerine konuşmasını hatırlıyorum. Bakışları yüzyılın içinden geçerek ufacık bedenlerimize değiyordu. O ‘‘Hayatının fitilinin, hikâyesinin tatlı alevinde yanıp yok olmasına izin verdiğinde’’¹ 101 yaşındaydı. Bu çalışmaya onun hikâyesinden ufak bir ortak anın hafızamdaki görüntüsünü aktararak başlamak istedim.

‘Önce söz vardı’ diyor İsa, İncil’de. Kuşkusuz sözün insan hayatındaki yerini alması çok eski bir geçmişe aittir. Söz uzunca bir zaman kalıplaşmış deyimler, atasözleri, hikâyeler ve çeşitli anlatı biçimleri ile beraber, geleneksel toplumların ortak tecrübesini aktardığı bir kültür unsuru olarak karşımıza çıkar. Sözlü gelenek binlerce yıllık bütün bir insanlık kültürünü içine alıp, belleklerde taşıyıp, yazının sınırlarına kadar getirmiştir. 16. yüzyıldan itibaren matbaanın yazıyı hâkim bir unsur olarak insan hayatına sokması ile beraber söze dayalı olan kültürün; yani sözlü kültürün, hayatlarımızdan yavaşça çekildiğini, bu kültürün yazılı kültürün egemenliği altında dönüştüğünü, bu süreçte de kayıpların yaşandığını söyleyebiliriz. Sözlü kültürün uzman aktarıcıları olarak hikâye anlatıcıları da artık sahnelerini terk etmeye ya da şekil değiştirmeye başladılar.

---

¹ Walter BENJAMİN, **Son Bakışta Aşk**, Çev. Nurdan Gürbilek, 100

Adı size ne kadar tanıdık gelirse gelsin, hikâye anlatıcısının hayatımızda hiçbir hükmü yok. Çoktan uzaklaştı bizden gittikçede uzaklaşıyor. Nasıl bir kaya belli bir mesafeden, belli bir açıdan bakıldığında bazen bir insan başı ya da bir hayvan gövdesi gibi görünürse, hikâye anlatıcısının da uzaktan bakıldığında iri, yalın hatları öne çıkar, sadece bunlar görünür²

Dünyanın birçok yerinde Walter J. Ong'un 'birincil sözlü kültür' (okuma yazma hakkında en ufak bir bilgisi olmayan) dediği kültürler çoktan kaybolmuşken, yazının ilk defa kullanıldığı Ortadoğu coğrafyasında sözlü kültürün izleri halklar arasında hızla silinse de hala yaşamaktadır. Bu tezin konusu da, söz konusu coğrafyada arkasında çok az yazılı metin bırakan Kürt halkının kolektif sözlü belleği sayılabilecek *dengbéj*lerdir. Dengbej Kürtçede *deng* (ses) ve *béj* (söyleyen) kelimelerinden oluşur; seslendirici, söz söyleyen, sözü olan ya da sese biçim veren anlamlarına gelir. "Dengbej, sesi meslek edinmiş usta, mekânı ses olmuş insandır."³

Dengbéjlik geleneği, tıpkı diğer sözlü kültürlerdeki hikâye anlatıcılığı gelenekleri gibi Kürt toplumunun ana kültür kodlarını taşır, kurar ve devreder. Dengbéjler anlatılarında savaş, aşk, etnik ilişkiler ve diğer toplumsal temaları işleyerek kolektif hafızanın alanı içine dâhil etmişlerdir. Hikâye anlatıcısı bilge bir öğretici olarak sözlü kültürlerde anlatısının içinde 'akıl verir', mesaj iletir. Bir hikâye anlatıcısı olan Dengbéj de her anlatının içine aklını serpiştirir. Dengbéjin öğüdü, farklı etnik mensubiyetlere sahip kişilerin aşklarını etnisitelerinden dolayı yaşayamamasını eleştirir, etnik ve mezhep farklılığının insani bir varoluş durumu olduğunu söyler. Dengbéj geçmiş trajedilerde negatif belleği devreye sokarak yaşanan trajedileri hatırlatır ve tekrarlanmaması için nasihatlerde bulunur. Dengbéjlik geleneği aynı zamanda Kürt kadının sözünü toplumsal alana taşımalarının da koşulunu oluşturur. Kürt kadını, dengbéj anlatılarında toplumsal taleplerini ve sıkıntılarını dile getirme imkânını yakalamıştır.

Dengbéjlik geleneği 20. yüzyıldan itibaren siyasal gelişmeler ve modernleşme sürecinden kaynaklı dönüşümler geçirdi. Söz konusu yüzyılın özellikle 2. yarısında

² Walter BENJAMİN, **Son Bakışta Aşk**, Çev. Nurdan Gürbilek, 77

³ Mehmet Uzun, **Dengbejlerim**, 11, 12

hızlı bir modernleşme sürecinin etkisiyle ve dil yasaklarından* dolayı dengbêjlik geleneği kaybolmaya başladı. Bu yıllarda Sovyetler Birliğindeki Kürt ve Ermeni araştırmacılar tarafından yapılan derleme faaliyetlerinin dışında dengbêjlik geleneğinin pek gündeme gelmediği söylenebilir. Fakat özellikle 1990'lı yıllardan itibaren güçlenmeye başlayan ulusal Kürt hareketleriyle beraber dengbêjlik geleneğinin yeniden üretim biçimleriyle sahneye geri döndüklerinden bahsedilebilir. Televizyon programları, romanlar, derleme faaliyetleri ve dengbêj kamlarının tekrardan söylenmesi biçimlerinde ortaya çıkan bu yeniden üretim süreci, Kürt uluslaşmasının sonucu ve modernliğin hızlı zamanına karşı geleneği yaşamış kuşakların bir tepkisi olarak okunabilir.

Bu çalışma; dengbêjlik geleneğinin genel özelliklerinin yanında, Kürt toplumunun ortak belleğini nasıl kurduğu, hangi türden bellekleri devreye soktuğu, hangi tür anıları sözlü anlatıma dâhil ettiği, topluluk içinde var olan söylemlerin hangilerini ortak söze taşıdığı ve Kürtlerdeki uluslaşma sürecinin dengbêjlik geleneği üzerinde nasıl bir etki yaptığına ilişkin soru ve soruları incelemeyi amaçlamıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde toplumsal bellek teorilerinin kavramsal çerçevesi üzerinde durulmuştur. Bu bölümde kolektif bellek teorileri başlıklar halinde belirlenip, söz konusu bellek teorileri tartışılmıştır.

İkinci bölümde sözlü kültürün genel özellikleri ve hikâye anlatıcılığı üzerinde durulmuştur. Bu bölümde yazılı kültürün dışında sözlü olarak yaşayan kültürler incelenmiş ve sözlü kültürün niteliklerine bakılmıştır.

Dengbêjlik Kürtlerdeki sözlü kültürün belirgin bir ögesi ve kolektif belleğin taşıyıcı unsurudur. Üçüncü bölümde de dengbêjlik geleneğinin genel özellikleri ve icra biçimleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda anlatılan hikâyelerden etnik ilişkiler, aşk, toplumsal olaylar, günlük hayat ve savaş üzerine olanlar incelenmiş ve bu hikâyelerin özellikleri sıralanmıştır. Ayrıca Dengbêj kültürünün gelişimi ve

---

* 2000'li yıllara kadar bölücülük suçlamasıyla açılan binlerce davada Kürtçe kasetler suç delili sayılmaktaydı. Ayrıca Kürtçe şarkı söyleyen birçok sanatçı ya tutuklanmış ya da yurtdışına kaçmak zorunda kalmıştır.

özellikleri aktararak, kolektif belleğin devam ettirilmesindeki rolü üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde dengbéjliğin ortak belleği nasıl inşa ettiği, hangi söylemleri taşıdığı ve ne türden bellekler devreye soktuğu incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmanın içinde aktarılan hikâyelerden örneklerle toplumsal belleğin kurulma biçimleri incelenmiştir.

Son bölümde 20. yüzyılın ortalarından itibaren yok olma tehlikesiyle karşılaşan dengbéjlik geleneğinin 1990'lı yıllarla beraber Kürtlerde uluslaşma sürecinin hızlanması ile alakalı olarak tekrardan gündeme gelmesi ve yeniden üretim biçimleri ile güncellenmesi meselesi ele alınmıştır. Bu kısımda yazılı Kürt edebiyatı, televizyon programları, müzik piyasasındaki gelişmeler, kasetler ve dengbéj evleri incelenmiştir.

2.TOPLUMSAL BELLEK TEORİLERİ

“Ne anımsıyorsak onu biliriz”

Euklides

Uzun bir süre hafıza ve hatırlama gibi kavramların bireysel alana ait olduğu düşünöldü. 20. yüzyılın başından itibaren özellikle Durkheim'in öğrencilerinden Maurice Halbwachs'ın çalışmalarından sonra, bahsedilen kavramlar toplumsal alan içinde düşünölmeye başlandı. Günümüzde toplumsal bellek teorisi gitgide önem kazanan ve gelişen bir seyir izlemektedir. Toplumsal bellek sözlü kültürün anlaşılması açısından da temel bir role sahiptir. Çünkü söz ancak ortak hafıza aracılığıyla varlığını uzun yıllar sürdürebilmiştir. Bu açıdan, tezin konusunu oluşturan sözlü kültür unsurlarından olan dengbéjliğin anlaşılabilmesi için kolektif bellek teorileri önemli bir yerde durmaktadır. Dengbéj anlatısını icra ederken bu bellekleri devreye sokar. Bu bölümde de söz konusu teoriler dengbéjlik geleneğinin daha iyi anlaşılması için başlıklar halinde incelenecektir.

2.1 Kolektif Bellek

Yukarıda da bahsedildiği gibi bireysel hafıza konusunda pek fazla tereddüt bulunmamasına karşın, kolektif bellek konusu uzun bir süre sadece bir mistifikasyon olarak görülmüştür. Bu konudaki ilk önemli çalışmalar Fransız sosyolog Maurice Halbwachs tarafından yapılmıştır. Lisedeysken felsefi perspektifinin merkezine bellek kavramını alan Henry Bergson'un, daha sonra toplumsal bilinç kavramı üzerine çalışan Fransız sosyolog Durkheim'in öğrencisi oldu. Halbwachs 1920'li yıllarda hafızanın toplumsal boyutunu ele alan çalışmalar yaptı. Bu çalışmalarda bireysel hafızanın toplumsalın içinden geçen süreçlerine değindi. Halbwachs'ın teorisine göre bellek sosyal koşullara bağlı olarak ortaya çıkar. Yani kişinin belleğini topluluk belirler. Bu durum topluluğun belleğinin özerk, ayrı olduğu anlamına gelmez. Topluluğun belleği bireyler tarafından oluşturulur aynı zamanda birey belleği de topluluk olmadan oluşmaz. Halbwachs'a göre zaman içinde geriye doğru ilerleyebilmenin tek koşulu kolektif bellektir ve kolektif belleklerin ötesinde hiçbir şey yoktur.⁴

Mutlak bir yalnızlık içinde büyüyen bireyin belleği olmaz. Bellek insanın sosyalizasyon sürecinde oluşur. Evet bellek her zaman bir bireye 'ait' tir, ama bu bellek toplumsal olarak belirlenir. Bu yüzden 'toplumsal bellek' mecazi bir ifade olarak algılanmamalıdır. Kuşkusuz toplumlara 'ait' bir bellek yoktur, ama toplumlar üyelerinin belleğini belirler. En kişisel anılar bile sadece sosyal grupların iletişimi ve etkileşimi üzerinden oluşur.⁵

Halbwachs'a göre sosyalizasyon süreci ile beraber oluşan anıların seçimini, 'çerçeve'sini toplumsal mekanizmalar belirler. Bu mekanizmalar aracılığıyla

⁴ Maurice HALBWACHS, **Kolektif Bellek ve Zaman**, Cogito Dergisi, Sayı 50, 76

⁵ Halbwachs'tan aktaran Jan ASSMANN, **Kültürel Bellek**, Çev. Ayşe Tekin, 40

hatırlanan olaylar belli özellikler içerir. Bunlar: ‘zaman ve mekâna bağlılık, bir gruba bağlılık ve kendine özgü bir süreç olarak geçmişin yeniden kurulabilme özelliğidir.’⁶

Bu özelliklerin ilki olan zaman ve mekâna bağlılık; toplumsal bellekteki figürlerin ortak bir zaman aralığını ve bu figürlerin cisimleşmesini yani mekânlarını öngörür. Söz konusu figürler ister dini, geleneksel veya askeri bayramlar olsun ister her hangi bir geçmiş olay olsun bir takvime bağlı olarak, periyodik bir şekilde ortak yaşanan zamanı yansıtır. Bu hatıraların bir de mekânı vardır. Bu mekânlar anıların ait olduğu gruba göre değişir. Bir aile için ev, kırsal kesimde yaşayanlar için köy, ya da başka ülkelere zorunlu göç etmişler için vatan, bir hafıza mekânıdır. Avustralyalı Anzakların torunlarının Çanakkale savaşının yıl dönümünde Gelibolu ve Çanakkale Boğazı’nı ziyaret edip dedelerini anmaları bu duruma örnek verilebilir. Ortak bir bellek için mekân gereklidir. Pierre Nora’nın belirttiği gibi ‘süreklilik duygusunun kökü mekândadır.’⁷

İkinci özellik gruba bağlılıktır. Halbwachs’a göre kolektif bellek yaşayan bir şeydir. Kişilerin taşıdığı, onlar yok olduğunda kaybolan canlı bir organizma gibidir. Halbwachs tarihin; tanıkları kalmamış, yok olan şeyleri kayıt altına almakla, varlığı yaşayan bireylerin anılarına dayanan ‘kolektif bellekten’ ayrıldığını söylemektedir.

Halbwachs’a göre hafıza canlıdır ve sürekli iletişim içinde varlığını sürdürür, bu alışveriş duraksarsa veya alışveriş içinde olunan gerçekliğin çerçevesi değişir ya da kaybolursa unutma ortaya çıkar. İnsan sadece alışveriş içinde olduğu ve ortak hafızanın çerçevesi içine yerleştirebildiği şeyleri hatırlar.⁸

Toplumsal mekanizmalar topluluk içinde bulunan bireylerin hangi seçimleri yapacağı ve hangi anıların daha önemli olduğu konusunda da belirleyicidir.

⁶ A.g.k. 42

⁷ Pierre NORA, **Hafıza Mekânları**, Çev. Mehmet Emin Özcan, 17

⁸ Halbwachs’tan aktaran Mithat SANCAR, **Geçmişle Hesaplaşma**, 42

‘Hatırlama figürleri aynı zamanda modeller, örnekler bir çeşit öğretici parçalardır. Onlar grubun temel tavrını ifade ederler.’⁹ Bütün bunlar kimliğin kendisi demektir. Yani toplumsal bellek aynı zamanda kimliği kuran bir mekanizmadır.

Son olarak toplumsal belleği kuran mekanizmalardan ‘tarihin yeniden kurulması’ durumunu ele alalım. Halbwachs’a göre kolektif bellek saf bir gerçek olarak bulunmaz. O kurulan bir şeydir. Her grup bir değişim sürecine girdiğinde kendi belleğini yeniden kurar. Aynı zaman da topluluk geçmişi kurarken şimdi ve geleceği de organize eder.

Bellek yeniden kurma işlemine dayanır. Geçmiş, bellekte olduğu gibi kalmaz. İlerleyen şimdiki zamanın değişken ilişkileri çerçevesinde sürekli olarak yeniden örgütlenir. Yeni olanda, sadece yeniden kurulan geçmiş biçiminde ortaya çıkabilir. Gelenekler yalnızca geleneklerle ve geçmiş yalnızca geçmişle değiştirilebilir.¹⁰

2.2 Kültürel ve İletişimsel Bellek

Halbwachs’ın teorisini günümüze uyarlayıp, ilerleten Alman Mısırolog ve kültür tarihçisi Jan Assmann bu alanda çığır açıcı çalışmalar yapmıştır. Assmann 1992 yılında yayımlanan Kültürel Bellek adlı kitabında grupların, toplumların ya da bireylerin hatırlama eşiklerinin ya çok eski tarih çağlarına kadar gittiğinden ya da yakın geçmişe yöneldiğinden bahseder. Arada kalan hatırlanmayan veya es geçilen zamana tarihçiler, arkeologlar ‘‘kayan boşluk’’ ya da ‘‘karanlık çağ’’ (Dark Age) demektedir. Grupların köken hatıraları, yani en eski zaman dilimlerine uzanan

⁹ Jan ASSMANN, **Kültürel Bellek**, Çev. Ayşe Tekin, 43

¹⁰ A.g.k, 45,46

anımsamaları kültürel belleğin çalışma alanına dâhil iken, yakın geçmişe ait olan, sosyal alışverişle oluşan bellek çalışmaları da iletişimsel belleğin alanına girer.¹¹

İletişimsel bellek yakın geçmişle ilgilenen yaşayanlar tarafından aktarılan ve iletişimle, sosyal alışverişle oluşan bellektir. Bu bellek daha çok otobiyografik bir bellektir. Kişilerin yaşam hikâyeleri ve gündelik uğraşlarıyla alakalıdır. Assmann'a göre bu bellek türü kuşaklarla ilgilidir. Bir kuşak yitip gittiğinde bu kuşağa ait bellek de kaybolmaya başlar.

İletişimsel bellek yakın geçmişe ilişkin anıları kapsar. Bunlar kişinin çağdaşları ile paylaştığı anılardır. Bunun en tipik örneği kuşağa özgü bellektir. Bu bellek tarihi olarak grupla bağlantılıdır, zamanla oluşur ve zamanla yok olur; daha açık ifade edersek taşıyıcıları ile sınırlıdır.¹²

Kültürel bellek, iletişimsel bellekten farklı olarak daha uzak bir geçmişe yönelir. Bu bellek türü geçmiş içinde belirli bazı sembol ve figürlere yoğunlaşır. Bu bellek türünde toplumlar geçmiş politikalarına bağlı olarak neyi hatırlamaları gerektiğini belirler. Yani geçmiş tasarlanmış ve kurulmuş anılardan, efsanelerden ve benzeri hatırlama öğeleri tarafından oluşturulmuş, biçimlendirilmiştir. Kültürel bellek törensel bir karakter içerir. Bayramlar, anıtlar, destanlar ve anma günleri gibi kökensel bir geçmişe yönelen hatırlama figürleri kültürel belleğin alanı içindedir. Gruplar bu tören ve ritüel durumlarında kökenleri ile ilgili anıları tekrarlayarak toplumsal kimliklerini tazelerler.¹³

Kolektif kimlikte geçmişe dönük bir yan vardır; çünkü kolektif kimlik, birtakım semboller, anılar, sanat eserleri, töreler, alışkanlıklar, değerler,

---

¹¹ A.g.k, 52, 53

¹² A.g.k, 54

¹³ Mithat SANCAR, *Geçmişle Hesaplaşma*, 46

inançlar ve bilgilerle yüklü bir gelenekten, geçmişin mirasından, kısacası kolektif bellekten hareketle inşa edilir.¹⁴

İletişimsel bellekte grup içinde bilgi aktarımı, katılım düzensiz ve belirsizdir. Belleğin aktarımı amacıyla uzmanlaşmış kişiler yoktur. Oysa kültürel bellek uzman aktarıcılar gerektirir. Bunlara ozanlar, şamanlar, griotlar, rahipler ya da tezimizin de konusu olan dengbejleri örnek verebiliriz. Bu özel bellek taşıyıcıları kültürel belleğin korunması ve ritüellerin harfiyen aktarılması konusunda sorumludurlar. Özellikle yazılı olmayan kültürlerde bu özel taşıyıcıların uzmanlaşması belleğin korunması açısından çok önemlidir. Uzman bir bellek taşıyıcısı ve aktarıcısı olmak çeşitli yükümlülükleri yerine getirmeyi gerektirir. Birçok yerde uzmanlaşmak kurumsallaşmış yapılardan geçmeyi gerektiriyordu. Hatta bazı yerlerde (örneğin eski Çinde) formel sınavlar bile yapılırdı.¹⁵

Kültürel bellek, iletişimsel bellekten farklı olarak insanın yaratılışı ve dünyanın kozmik durumuyla ilgilenir. İnsanın ontolojik varlığına yöneliktir. Oysaki iletişimsel bellek daha gündelik bir duruma denk düşer. İletişimsel bellek daha “dünyevi” bir durumu ifade ederken, kültürel bellek daha “kutsal” bir alana aittir.¹⁶

Toplumsal belleği iki kutup içinde ele alan Assmann, bu ikili farklılaşmanın kimi durumlarda iç içe geçebileceğini de belirtir. Yani kültürel bellek ile iletişimsel belleğin bazı durumlarda iç içe geçebileceğini söyler. Assmann’ın iletişimsel ve kültürel bellek ile ilgili farklılıkları gösteren tablosunun incelenmesi konunun daha iyi anlaşılmasında yardımcı olacaktır.¹⁷

¹⁴ Nuri BİLGİN, **Kimlik İnşası**, 218

¹⁵ Jan ASSMANN, **Kültürel Bellek**, Çev. Ayşe Tekin, 57–58

¹⁶ A.g.k, 61

¹⁷ A.g.k, 59

	İletişimsel bellek	Kültürel bellek
İçerik	Bireysel biyografiler çevresinde tarihsel deneyimler	Efsanevi köken tarihi, ulaşılmaz geçmişte yaşananlar
Biçim	Gayrı resmi, az biçimlendirilmiş, doğal, iletişimsel alış veriş içinde gelişen, gündelik	Planlanmış, çok iyi biçimlendirilmiş, törensel iletişim, bayram
Araçlar	Organik belleklerdeki canlı anılar, deneyler, aktarılanların anlatımı	Kesin nesneleştirme, söz, görüntü ve dans yoluyla geleneksel sembolik kodlama, sahneleme
Zaman yapısı	80–100 yıl, şimdiki zamanla bağlantılı 3–4 kuşaklık zaman ufku	Kesin geçmiş, efsanevi bir geçmiş zaman
Taşıyıcılar	Belirsiz, bir hatırlama grubunun canlı tanıkları	Uzmanlaşmış, gelenek Taşıyıcıları

2.3 Kaydedici ve İşlevsel Bellek

Kaydedici ve işlevsel bellek Aleida Assmann'ın toplumsal belleği açıklamak için yaptığı ayrımdır. A. Assmann'a göre topluluk belleği pasif ve aktif iki öge tarafından oluşturulur. Kaydedici bellek verileri, anıları, nesnelere ve kaynakları toplar, muhafaza eder. Bu bellek türü pasif olarak nitelendirilebilir. İşlevsel bellek ise geçmişin içinden seçilen ve yaşatılan dar bir bellek çeşidi olarak aktiftir. Çünkü güncel ve canlıdır. Güncel olarak gereği kalmamış, hatırlanmayan şeyler gerektiğinde tekrar kullanılmak üzere kaydedici bellek içine alınır. Kaydedici bellek kayıtsız ve soğuktur. Tıpkı bir derin dondurucu gibi. Hatırlanılan veya bir şekilde şimdiye çağrılan hatırlama figürleri, kaydedici bellekten alınarak işlevsel bellek

tarafından kullanılır, aktifleştirilir. Kaydedici belleği bilinçaltı olarak düşünürsek işlevsel bellek bilince denk düşer.¹⁸

İşlevsel hafıza belli bir anlam biçimine dökülmüş bilinçli hatıralardan oluşur; bugünün ve geleceğin hizmetine koşulmak üzere belli değerlerin tesisine ve temellüküne aracılık eder. Kaydedici hafıza ise, daha önce kullanılıp bir kenara bırakılmış ya da henüz kullanılmamış ve işlenmemiş hatıralar yığından meydana gelir.¹⁹

Aleida Assmann'ın bahsettiği bellek teorisi özellikle unutmanın mümkün olmadığını hatırlatır bize, çünkü kaybolduğunu düşündüğümüz hatırlama figürlerinin sadece ötelenerek saklandığını söyler Assmann. Bu durum aynı zamanda toplumsal belleğin karmaşık yapısının nedenini de açıklar. Toplumsal alan içinde unutulmuş sanılan durumların yeniden tarih sahnesine çıkmasının anlaşılması açısından ön açıcı olur.

2.4 Negatif Bellek

Bazı toplulukların geçmişte yaşanmış ‘‘rahatsız edici’’ olayların anılmasını yasaklaması, bu olayları bastırmaya çalışması ya da görmezden gelmesi kolektif belleğe karşı olumsuz, negatif bir tavrın takınılmasıyla ilgilidir. Böyle bir durumda utanç veren, rahatsızlık yaratan anılar kolektif bellek alanından silinmek istenir. Reinhart Koselleck'e göre ‘‘negatif hatırlama’’ kavramı ‘‘geçmişte yaşanmış olan negatif olayların unutturulma ve bastırılma çabası’’dır.²⁰

Kolektif belleğin içinde kayıtlı geçmiş bir kesitin bastırılması, unutulmak istenmesi her defasında bastırılmış olanın geri dönüşüne sahne olmaktadır. Üstü

¹⁸ Mithat SANCAR, *Geçmişle Hesaplaşma*, 47

¹⁹ Aleida Assmann'dan aktaran Mithat SANCAR, *Geçmişle Hesaplaşma*, 47

²⁰ Reinhart Koselleck'ten aktaran Mithat SANCAR, *Geçmişle Hesaplaşma*, 51

örtülmeye çalışılan geçmiş anı bir hayalet gibi bugünün tadını kaçıır ve bastırıldıkça görünür hale gelir. Nietzsche'nin hatırlama ve unutma üzerine yazdıkları bu durumu özetler niteliktedir.

İnsan unutmayı bir türlü öğrenemeyip de hep geçmişe bağlı kaldığı için şaşar durur kendine de: İsteddiği kadar ileri ve çabuk yürüsün, zinciri ile birlikte yürür, hızla akıp geçen olaylara bağlıdır gene de. Şaşılacak bir şey: An, birden burada, bir yok, daha önce bir hiç, daha sonra bir hiç, yine de bir hayal gibi yeniden gelir ve daha sonraki bir an'ın rahatını kaçıır. Zaman tomarından boyuna bir yaprak çözülür, düşer, uçup gider – birden yeniden insanın kucağına geri döner. İşte o zaman insan ‘anımsıyorum...’ der...²¹

Norbert Frei ve Volkhard Knigge ‘negatif hatırlama’ kavramının olumlu biçimde kullanabilme imkânından bahsederler. Bu iki düşünüre göre özellikle 20. yüzyıl ‘korkunç şiddet deneyimleri’ ile doludur. Toplumlar ancak bu negatif hatırlama figürleri ile hesaplaşırsa o zaman demokratikleştirici ve insanileştirici bir durum ortaya çıkabilir. Koselleck benzer bir şekilde negatif hatırlamanın “düşünülmeveni düşünmek, telaffuz edilemeveni telaffuz etmek” anlamına geldiğini bu nedenle fail ve fiillerin sürekli hatırlanarak negatif geçmişin bir bütün olarak işlenmesinin, negatif hatırlamanın olumlu yönde kullanılması imkânını doğuracağından bahseder.²²

Kolektif bellek teorilerinin bu sunuluşundan sonra gelecek kısımda, belleğin üretilmesinde ve aktarılmasında önemli bir rolü bulunan sözlü kültür konusu işlenecektir.

²¹ Friedrich Nietzsche, **Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine**, çev. Nejat Bozkurt, 37

²² Mithat SANCAR, **Geçmişle Hesaplaşma**, 51-52

3. SÖZLÜ KÜLTÜR VE HİKÂYE ANLATICILIĞI

Başlangıçta Söz vardı. Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı. Her şey O'nun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey O'nsuz olmadı. Yaşam O'ndaydı ve yaşam insanların ışığıydı... Ve daha sonra söz ete kemiğe büründü, insan olup aramızda yaşadı. (Yuhanna 1:1)

Sözlü kültür geleneği günümüzde anlaşılması güç bir konudur. Çünkü okuryazar olan bizler, yazılı kültürün düşünme ve davranış biçimleri ile doluyuz. Barry Sanders bu durumu şu şekilde açıklıyor: “Okuryazar olmayanların nasıl düşündüklerini anlamak ya da gerçekte dünyayı nasıl algıladıklarını kestirmek hemen hemen olanaksız, bu biraz da insanın okuma-yazma öğrenmeden önceki yaşamını anımsamaya çalışmasına benziyor.”²³ Buna rağmen son yıllarda sözlü kültürü anlamaya yönelik yapılan çalışmalar artmıştır. Bu bölümde de sözlü kültür geleneğinin temsil ettiği anlamlar ve bu kültürün devam ettirilmesinde etkili olan öğeler incelenecektir. Çünkü dengbêjlik geleneği de sözlü kültürün bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneğin ve dönüşümünün anlaşılabilmesi için sözlü kültürün nasıl çalıştığı, üretim sürecinin nasıl işlediği ve ürünün özellikleri gibi temel noktaların kavranması gerekmektedir.

²³ Barry Sanders, **Öküzün A'sı**, Çev. Şehnaz Tahir, 14

3.1 Sözlü Kültür

Dilin kuşkusuz ilk biçimidir söz. Bu da sözün sesle olan ilişkisinden kaynaklanır. İnsanoğlu ilk anlamlı sözcükleri kullanmaya başladığı andan itibaren, yani boğazından çıkardığı sesleri anlamlı hale getirdiği zaman, sözlü kültür geleneğine sahip olmaya başlamıştır. Söz ortaya çıktığı zamanlarda somut bir biçime bürünmediği için sözün insan hayatına girdiği zamanı tahmin etmek neredeyse imkânsızdır. Fakat yazı somut bir biçime, anlamlı simgelere sahip olduğu için onun insan hayatına girdiği zamanı bulmak daha kolaydır. Arkeologların yaptığı kazılar sonucu ortaya çıkan yazılı belgeler yazılı kültür tarihinin tahminen son 5.000-5.500 yıla denk geldiğini haber vermektedir.²⁴

Marshall McLuhan Platon'un batı dünyasında yazılı kültürü ön plana çıkaran ilk kişi olduğunu söyler. Platon, devletinden sözlü söyleyiş biçimlerini temsil eden şairleri kovarak, sözlü geleneğin ritmik tekrar ve şiirselliğine karşı çıkmıştır. Platona göre şairler yaratıcı düşüncenin baş düşmanlarıydı. Çünkü şair düzenli ve kontrollü düşünce biçimi yerine düzensiz coşkucu bir edaya, akli hantallaştırıcı tekrara ve akıl yerine duyguları ön plana çıkaran bir duruşa sahipti. McLuhan Platon'un işitsel ve mistik anlayışa karşı görsel uzam ve analitik listeleri devreye soktuğunu söyler.²⁵

Fakat yazılı kültürün hayatımıza etkili bir şekilde girmesi Platon'dan çok sonra, 16. y.y'da matbaanın kullanımıyla beraber hızlanmıştır. Matbaadan sonra bile ortaçağda yazılmış birçok eser sözlü kültürün etkisi ile yazıldığı için bol tekrarludur ve sanki yüksek sesle okunmak için yazılmışlardır. Halen günümüzde özellikle Afrika kıtasında yaşayan "birincil sözlü kültür" (yazı hakkında en ufak bir bilgisi olmayan) geleneğine sahip topluluklar bulunmakta ve hayatlarımızda sözlü kültürün etkileri, Ong'un "ikincil sözlü kültür" dediği iletişim araçlarına dayalı tekrardan sözü esas alan bir sistem olarak medya sayesinde devam etmektedir.²⁶

²⁴ Nurcan Törenli, **Yeni Medya, Yeni İletişim Ortamı**, 21, 26

²⁵ Derya Altay, **Kadife Karanlık**, 26

²⁶ Walter J. Ong, **Sözlü ve Yazılı Kültür**, Sema Postacıoğlu Banon, 13 v.d

Yazının kullanılmasıyla beraber sözle olan ilişkisi karşılıklı bir şekilde devam etmiştir. Sözlü anlatım kalıcılaşmak, somut bir biçim alıp saklanmak için yazıya ihtiyaç duyarken yazı sözlü anlatım olmaksızın anlamsız kalır. Yazı geride somut bir artık olan metin bırakır. Oysaki geçtiğimiz yüzyıla kadar birincil sözlü kültürlerde söz söylendiği anda uçup gitti, dinleyicilerin belleğinden başka sözü tutacak, onu kaydedecek herhangi bir şey yoktu. Sözlü kültür yazılı bir metin gibi geride elle tutulur, somut bir kanıt bırakmadığı için, geçmişte ve günümüzde okuryazar nesiller tarafından kavranması zor olmuştur. Hatta uzun yıllar boyunca sözlü kültürün varlığı kabul edilmemiştir.

Carlo Ginzburg'un Mihail Bakhtin'e referansla belirttiği bir hususu aktarmakta yarar var. Ginzburg egemen sınıfların halk kültürünü aşağı ve tehlikeli görerek halka daha uygun gördükleri kültür durumlarını dayattıklarını söyler. Ginzburg bu konuda çalışan uzmanların, uzun yıllar boyunca halk sınıflarının ürettiği kültüre 'kendine özgü' demekten çok 'ilkel' demeyi tercih ettiklerinden bahseder.²⁷ Bu durum genellikle yoksul halk sınıflarına ait olan sözlü kültürün uzun zaman boyunca görmezden gelinmesinin ve kabul edilmemesinin sebeplerini verir.²⁸

W.J.Ong, bilim dünyasının geçtiğimiz yüzyıla, Milman Parry'nin çalışmalarına kadar matbaa ve metin kültürünün etkisi ile sözlü kültüre "sözlü yazın" dediğinden bahseder. Ong'a göre çoğu araştırmacı "sözlü folkloru" mitolojinin bir enkazı gibi görmekteydi. İlk dilbilimciler, Saussure dâhil, yazılı ve sözlü dil ayrımına karşı çıkıp yazının sadece konuşma dilinin yeniden bir temsilinden ibaret olduğunu söylemişlerdir.²⁹

Sözlü kültür üzerine yapılan tartışmaları ana hatlarıyla ortaya çıkaran durum, Ong'un "Homeros sorunu" dediği, *İlyada* ve *Odyseia* destanları üzerine yapılan tartışmalardır. Söz konusu destanlar üzerine çalışan araştırmacılar bu destanların diğer Yunan şiirlerine benzemediklerini fark etmişlerdi. Kimi araştırmacılar

²⁷ Carlo Ginzburg, **Peynir ve Kurtlar**, Çev. Ayşen Gür, 14,15,17

²⁸ Özellikle tek tanrılı, kitabi diye adlandırılan dinlerin yaygınlaşmasından sonra kitap, toplumun egemen sınıflarının önemli bir referans ve itibar kaynağı olmuştur. Kitap sahibi olmayan dinler ve sözlü gelenekler değersiz görülmüştür.

²⁹ Walter J. Ong, **Sözlü ve Yazılı Kültür**, Sema Postacıoğlu Banon, 24, 30

destanların yazılı olarak ortaya çıktıklarını düşünüyordu, Homeros isminin bir uydurma olduğunu söyleyip destanların dine ve ahlaka aykırı düzmeceler olduklarını iddia ediyorlardı. 18. yüzyılda arkeolog Robert Wood *İlyada ve Odysseia* destanlarında geçen yerleri bir bir tespit edip Homeros'un okuma yazma bilmediğini, bu destanları farklı ve halka ait bir belleğin yardımıyla yarattığını yazdı fakat bu belleğin ne olduğuna ve nasıl çalıştığına dair bir açıklamada bulunmadı. 19. ve 20. yüzyılda "Homeros sorunu" ile ilgilenen iki akım vardı. 19. yüzyılda "çözümleyiciler" diye bilinen araştırmacılar, asıl sorunun söz konusu destanlardaki şiirlerin nasıl bir araya geldiğini bulmak olduğunu düşünüyorlardı; fakat onların kafasındaki şiirler metin şeklindeydi. 20. yüzyılın başında bu sorunla ilgilenen "bütüncüler" de destanların tek bir kişi tarafından yazılmış müthiş eserler olduklarını düşünüyorlardı, yani onlar için de durum ötekilerden farklı değildi. Milman Parry'nin çalışmalarını geliştirdiği zamanlara kadar durum böyle idi.³⁰

Milman Parry Homeros şiirlerini konu edindiği doktora çalışmasını 1928 yılında tamamladığında, sözlü kültürün anlaşılması açısından önemli bir eser ortaya çıkmış oldu. Parry bu çalışmada *İlyada ve Odysseia* destanlarındaki şiirlerin bir uzun iki kısa heceden oluşan altı vuruşluk dizelerle (Heksametrik dize ölçüsü), bu dize ölçüsünü tutturmak için uydurulmuş sıfat ve kalıplaşmış söz yapılarından meydana geldiğini söyler. Bu yazı biçimi Homeros'un sözlü geleneklerde sıkça görülen sıfat uydurma yeteneği ile birleştiğinde ortaya bol tekrarlı bir şiir biçimi ortaya çıkmıştır.

Peki, bu çok sayıda standartlaşmış kalıp, heksametrik dize ölçüsü ve bolca tekrar niçin kullanılmıştır? Parry'e ve daha sonra onun çalışmalarını ayrıntılarıyla inceleyen Havelock'a göre sözlü kültürlerde kazanılan, öğrenilen bilginin unutulup kaybolmaması için sürekli tekrar gerekiyordu. Bundan dolayı kalıplaşmış düşünme şekilleri, deyimler ve diğer sözlü geleneği yansıtan biçimlere ihtiyaç duyulmaktaydı. İşte Homeros'ta şiirleri belleğinde tuttuğu şekliyle yani kalıplaşmış söz kümeleri, sık kullanılan sıfatlar ve çok sayıda tekrar yaparak yazıya aktarmıştır.³¹ Kuşkusuz bu yöntemlerin hepsi bellekte bilgiyi saklama stratejileri ile ilgilidir. Sözlü kültüre ait

³⁰ A.g.k.32, 33

³¹ A.g,k 38

bilgilerin ezberlenebilmesi için en önemli ilk iki öge, bilginin rahat kodlanabilmesi ve hatırlanabilmesidir.

Parry'nin ‘‘Homeros sorununu’’ tartıştığı çalışması bize sözlü kültürün nasıl çalıştığı ile ilgili ön açıcı bilgiler sunmuştur. Sözün geriye somut bir artık, saklanabilecek bir görünür nesne bırakmaması, onun belleğe kaydını gerektirir. Sözlü kültür öğeleri, aktarıcılar tarafından çeşitli bellek stratejileri ve biçimleri kullanılarak kaydedilir ve aktarılır. Sözlü olanın aktarımında iletişimsel belleğin kullanımı yakın geçmişte meydana gelen toplumsal olaylar, felaketler veya savaşlar gibi durumların aktarılmasında devreye girer ve oluşan bilginin kaydedici belleğe depolanmasını sağlar. Gerektiğinde kaydedilmiş bilgi çağrılır ve işlevsel belleğin alanına dâhil edilir. Kaydedilmiş olan, eğer daha eski, ulaşılamayan bir geçmişe referans verip dünyanın kozmik ve efsanevi durumuyla ilgiliyse bu bize kültürel belleğin devrede olduğunu hatırlatır. Bu şekilde bellek stratejileri geliştiren sözlü gelenek, aynı zamanda sözü de kuşatma altına almıştır. Söz aktarıldığı esnada belli bir toplumsal bağlam içine sokulur. Çünkü söz kendini dinletebilmek için kültürel durumun içinde aktarılmak zorundadır. Bu durumu, Eser Köker sözlü kültür üzerine yazdığı kitabında şu şekilde aktarmıştır:

Sözlü olan, şarkılarla, ağıtlarla, masallarla, ninnilerle, manilerle, atışmalarla ve konuşmalarla mutlaka ve mutlaka aktarıldığı için, bir aktarımı – ki bu aktarım etkileşimi ve iletişimi içerir – esas aldığı için, kültürel olarak ve kültürel geleneklerce kuşatılmıştır.³²

Walter J. Ong sözlü anlatımın özelliklerini 9 başlık altında aktarmaya çalışır. Bu başlıklardan ilki sözlü kültürde ‘‘*Yancümlle Yerine Ekleme*’’ yapılması ile ilgilidir. Ong, Kitab-ı Mukaddes'in eski yazımları incelendiğinde sözlü kültürün etkisiyle çok fazla bağlaç kullanıldığını; fakat yeni çevirilerde bu bağlaçların temizlendiğini, yazılı

³² Eser Köker, **Kitapta Kurutulmuş Çiçekler**, 44

kültürün dilin anlaşılması için düzenlenmesi kuralını esas alarak, sözlü kültüre ait olan bolca bağlaç kullanımını attığından bahseder.³³

İkinci olarak Ong, sözlü kültürlerin “Çözümleme Yerine Kümeleme” yöntemini tercih ettiklerinden bahseder. Bu özellik daha çok belleğe yardımcı olmak için kullanılır. Kümelenmiş sözcükler zamanla kalıplaştığı ve hatırlanması kolay olduğu için tercih edilir.

Üçüncü olarak “*Bol Tekrar ya da Bereket*” özelliği hitabet ile ilgili bir tercihtir. Yazılı kültürde aktarım belli bir metne bağlı olduğu için planlıdır, aktarıcı yazının bağlamını dikkatsizlik sonucu kaçırmaz veya karıştırırsa metne baktığında aradığı bağlamı tekrar yakalayabilir. Sözlü kültürlerde bu şekilde yazılı bir plan olmadığından anlatıcı, hem kafasındakileri anlamlı bir şekilde aktarmak için zaman kazanmak, hem de dinleyicinin akustik sorunlar ya da ortamı etkileyen diğer unsurlardan dolayı dikkatinin dağılması sonucu kaçırdığı kısımları yakalaması için anlatımı sık sık tekrar eder. Bu durum aynı zamanda anlatımı daha çekici kılar. Anlatıcı bu yolla merakını daha iyi anlatır.³⁴ Bu özelliğin bir diğer sebebi “ekonomikleştirilmez.” Paul Connerton büyük çaplı sözcüklerin daha sonraki kuşaklara aktarılabilmesi için ‘ekonomikleştirilmesi’, yani standartlaşmış ve kısaltılmış kalıplara dökülmeleri gerektiğini söyler.³⁵

Ong, sözlü kültürlerin “*Tutucu ya da Gelenekçi*” olduklarını, bu durumun sözlü kültürlerde zahmetle öğrenilmiş bilginin unutulmaması için ortaya çıktığını söyler. Sözlü kültürün etkisindeki toplum, zor koşullar altında öğrenilmiş bilgiyi taşıyan yaşlılara büyük hürmet gösterir. Yazı bilginin kayıt altına alınmasını sağlayarak belleğin yükünü hafifletir ve öğrenmenin başka alanlara kaymasını sağlar. Fakat yazı aynı zamanda sözlü kültürün bilge yaşlılarının da değer kaybetmesine sebep olmuştur. Bu durum ataların bilgisini aktaran sözlü kültür taşıyıcılarının, gelenekleri korumak için muhafazakârlaşmalarına neden olur.³⁶

³³ Walter J. Ong, **Sözlü ve Yazılı Kültür**, Sema Postacıoğlu Banon, 53-54

³⁴ A.g,k 55

³⁵ Paul Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar**, Alâeddin Şenel, 119

³⁶ Walter J. Ong, **Sözlü ve Yazılı Kültür**, Sema Postacıoğlu Banon, 57, 58

Ama bu özellik sözlü kültürlerde özgün yaratıcılığın olmadığı manasına gelmez; birincil sözlü kültürlerde anlatıcı her zaman aynı şeyi aynı ritim ve biçimde anlatmaz; hikâyesini zamanın koşullarına, dinleyicilerin katılımına ve mekâna göre değiştirir; fakat her zaman geçmiş geleneklere bağlı kalarak yapar bunu. Yani kurallar “hafıza izleri” olarak var olur.³⁷

Beşinci olarak Ong, sözlü kültürün “*İnsan Yaşamına Yakın*” olması gerektiğinden bahseder. Yazılı kültürlerde durumlar ayrıntılı çözümlenmelerle ve katı tariflerle anlatılmaktadır. Yazılı kültür soyut ve uzak olanı yansız listeler şeklinde verebilir. Oysa sözlü kültürlerde listeler yoktur. Anlatıcı topluma yabancı olan bir durumu, topluma yabancı olmayan öğelerle ve yaşamlarına dayanarak anlatmak durumundadır. Sözlü kültürlerde insan yaşamından kopuk durumların anlatılması oldukça güçtür.

Ong sözlü kültür insanların keskin zekâlarını kanıtlamak için “*Mücadeleci Eda*”ya sahip olduğundan bahseder. Atasözleri, deyimler ve bilmecele kişilerin belleklerinin gücünü ve zekâlarının düzeyini ortaya koyar. Bu bağlamda topluluklar önünde bir özlü söz ortaya atıldı mı buna karşılık daha keskin ve zekice bir cevap beklenir. Bu tür atışmalar sözlü kültürlerde sıkça rastlanan etkinliklerdir. Oysa “yazı, bilgiyi insanların birbirleriyle mücadele ettikleri alandan kopartan soyutlamayı getirir. Bilgi sahibini bilinenden ayırır.”³⁸

Sözlü kültür “*Mesafeli Olmak Yerine Duygudaş ve Katılımcı*” olmak durumundadır. Ong yazılı kültürlerde bilen ile bilinenin ayrılması meselesini bu özellikte de gündeme getirir ve bilginin bilinenden uzaklaşarak nesneleştiğini söyler. Oysaki birincil sözlü kültür ortamlarında bilen ile bilinen arasındaki yakınlaşma, duygudaşlık ve özdeşleşmelerin öğrenmede olmazsa olmaz koşullardan biridir. Anlatıcının tepkisi kişisel değildir, toplumun ruhunu yansıtan kalıpların içindedir. Anlatıcının aracılığıyla dinleyiciler, anlatımın kahramanlarıyla bütünleşir hatta bazı

³⁷ Kanakis Leledakis, **Toplum ve Bilinçdışı**, 105

³⁸ Gül Batuş, **Kadife Karanlık** 2,183

durumlarda anlatıyı düzenleyen kurallar değişir. Anlatıcı olayı direk aktaran birinci tekil şahıs kipini kullanmaya başlar ve herkesi anlatı dünyasının içine çeker.³⁹

Ong'un saydığı özelliklerden sekizincisi Jack Goody ve Ian Watt'an aktardığı "değişmeyen ortam dengesi" dir. Bu özelliğe göre anlatıcının kullandığı dil zamana ve mekâna uymak durumundadır. Sözlü kültürlerde, yazılı kültürlerdeki gibi sözlük olmadığı için kullanılan kelime aktüel ve anlaşılır olmalıdır. Andreas Huyssen: "Anımsamalar, kopmaz biçimde geçmiş bir olaya ya da deneyime bağlı olsa bile, herhangi bir anımsama ediminin zamansal statüsü hep şimdiye aittir."⁴⁰ der. Sözlü ortamlarda anlatıcı kullanımdan kalkan, yaşama somut bir bağı kalmayan kelimeleri atar. Bunun yerine duruma uygun kelime öbekleri kullanır. Bu kelimeler kullanıldıkları gerçek yaşam ortamıyla anında "kenetlenirler." Bu özellik aynı zamanda geçmişin uygun olmayan öğelerden temizlenmesi ve 'ortamın dengesine' göre yeniden düzenlenmesi işlevini de işaret eder.⁴¹

Walter Ong'un son olarak sözünü ettiği özellik sözlü kültürlerin "Soyut Değil, Duruma Bağlı"lığıdır. Ong, Sovyet Rusya'da okur-yazar olmayan topluluklar üzerine çalışan A.R. Luria'nın çalışmalarından örnekler vererek sözlü kültürlerde kavramların okur-yazar düşünme tarzında olduğu gibi soyut biçimleriyle düşünülmediği, daha çok işlevsel özellikleri ile düşünüldüklerinden bahseder. Luria yaptığı çalışmada okur-yazar olmayan kişilere testere, çekiç, balta ve kütük göstermiş bu nesnelere sınıflandırmalarını istemiştir. Okuryazar olmayanlar, normalde okuryazar olanların üç alet birde alet olmayan kütük şeklinde sınıflandırdıkları nesnelere pratik açıdan –"duruma göre düşünerek"- yaklaşmışlardır. Okur-yazar olmayanlar bu nesnelere ısrarla sınıflandırmaya karşı direnmişlerdir. Daha birçok örnekte okuryazar olmayan insanlar kavramları soyutlamadan direk hayatlarındaki gerçeklik üzerinden düşünmüşlerdir.⁴²

Bu bölümde özellikle Walter Ong'un *Sözlü ve Yazılı Kültür* adındaki çalışması temel alınarak, sözlü kültürün genel özellikleri anlatıldı. Sözlü kültür çalışmalarının

³⁹ Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Sema Postacıoğlu Banon, 60, 62

⁴⁰ Andreas Huyssen, *Alacakaranlık Anıları*, Çev. Kemal Atakay, 13

⁴¹ Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Sema Postacıoğlu Banon, 65, 66

⁴² A.g,k 68

başlaması, geliştirilmesi ve söz konusu çalışmalarda ortaya çıkan sorunlar tartışıldı. Bundan sonraki bölümde yine sözlü kültür öğelerinden biri olan hikâye anlatıcılığı geleneği üzerinde durulacaktır. Hikâye anlatıcılığı sözlü bir anlatı geleneği olarak sözlü kültürün deneyimlerinin paylaşıldığı ve söz konusu deneyimlerin aktarıldığı bir alan olarak karşımıza çıkıyor. Sözü biriktiren ve hikâyeleri toplayan kişi olarak hikâye anlatıcısı ötekinin deneyimini ve uzak diyarların bilgisini, sözünü bize ulaştıran bir elçi gibidir. Bir sonraki bölümde söz konusu gelenek ve yazılı kültürün etkisi ile geçirdiği dönüşümler Walter Benjamin'in *Hikâye Anlatıcısı* makalesi temel alınarak tartışılacaktır.

3.2 Deneyimin Söze Aktarımı: Hikâye Anlatıcısı

Sözlü kültürlerde verilmek istenen 'akıl' anlatı biçiminde aktarılır. Söz konusu anlatılar hem bilginin düzenlenerek aktarılması hem de kültürel bellek öğelerinin canlı tutulması için kullanılmaktadır. Birincil sözlü kültürlerde anlatı, günümüzden farklı olarak olay örgüsüne sahip değildir. Anlatıcı yatay bir şekilde ilişki kurduğu dinleyiciyi hikâyenin içine çeker, hikâyeye bazen ortadan başlayabilir, bazen de bitmek üzere olan anlatının aniden başına dönebilir. Hikâyenin zamanı çizgisel değil, döngüselidir. Yani episodiktir.⁴³ Hikâyesini etkili bir biçimde aktaramayan ve karşısındaki topluluğu hem bilgilendirip hem de eğlendiremeyen anlatıcı gözden düşer.* Hikâye anlatıcısının anlatısını etkili kılabilmek için ani dönüşler yapabilmesi, jestlerini iyi ayarlaması, olay ve eylemle birliğini kurması gerekmektedir. Bu durum

⁴³ Osman Doğu Bingöl, **Günümüz Kent Yaşamında Sözlü Kültürün Yeni Sanatsal İfade Aracı Olarak Kullanımı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul-2006, s.11

* Clastes ilk toplumlarda şefin bir özelliğinin de iyi hikâye anlatabilmek olduğunu söyler. Şef in hem topluluğunu doyurmak hem de onları eğlendirmek zorunda olduğundan bahseder. (Bakınız **Vahşi Savaşının Mutsuzluğu** Ayrıntı Yayınları İstanbul 1992) Ayrıca şamanların da aynı işlevi yerine getirdiği, uzun ve soğuk geceler boyu topluluğa hikâyeler anlattıkları bilinmektedir. Araplarda 'esmar' denilen Binbir Gece Masallarını ateşin etrafında toplanarak anlatan hikâye anlatıcıları bulunuyordu. Bkz Abidin Parıltı, **Dengbejler**, İtaki Yayınları, İstanbul 2006

deneyimin yoğunlaştığı ana işaret eder. Kolektif bir deneyimleme söz konusudur. Anlatıcı dinleyiciyle beraber ortak bir deneyimde buluşur.

Walter Benjamin Hikâye Anlatıcısı adlı makalesinde; enformasyonun merkez alındığı özellikle savaş sonrası modern anlatıda ortak deneyimin yitirilmesinden ve hikâye anlatıcısının bizden gitgide uzaklaşmasından bahseder.

Adı size ne kadar tanıdık gelirse gelsin, hikâye anlatıcısının hayatımızda hiçbir hükmü yok. Çoktan uzaklaştı bizden gittikçede uzaklaşıyor. Nasıl bir kaya belli bir mesafeden, belli bir açıdan bakıldığında bazen bir insan başı ya da bir hayvan gövdesi gibi görünse, hikâye anlatıcısının da uzaktan bakıldığında iri, yalın hatları öne çıkar, sadece bunlar görünür... Bunun nedenlerinden biri apaçık ortada: Deneyim değer kaybetti. Üstelik daha da kaybedeceğe, dipsiz bir uçuruma düşeceğe benziyor.⁴⁴

Benjamin, Rus hikâye anlatıcısı Nikolay Leskov'dan hareketle 20. yüzyılda sona ermekte olan hikâye anlatıcılığı üzerinden gözden düşen kolektif deneyimi tartışır. Hikâye anlatıcılarının yerini “enformasyonun geçiciliği, kısalık, anlaşılabilirlik ve en önemlisi de tek tek haberler arasındaki bağlantının yokluğundan”⁴⁵ beslenen gazetelerin almasıyla, enformasyon ile tecrübe ayrılmaya başladı. 16. yüzyıldan itibaren matbaanın kullanıma girmesi ve geçen yüzyıllar boyunca hayatlarımızı yavaş yavaş etkisi altına almasıyla, yazılı olan, sözlü geleneği bastırmış hikâye anlatıcısı da hayatlarımızdan yavaş yavaş çekilmeye başlamıştır. Enformasyon kültürünün hâkim olması sonucu uzakların bilgisinden çok yakınımızda olan ve bize açıklamasıyla beraber verilen bilgi makul olmaya başladı. Haber, nesnel olma iddiasıyla ve hikâye anlatıcılığının en önemli özelliğinden olan yorum katmadan aktarma durumundan farklı olarak, haberi yorumla vermesi ile hayatımızdaki hikâyeleri ve hikâye anlatıcılarını uzaklaştırdı. Benjamin'e göre “Deneyim, hiçbir zaman, stratejik

⁴⁴ Walter BENJAMİN, *Son Bakışta Aşk*, Çev. Nurdan Gürbilek, 77

⁴⁵ Meral Özbek, *Walter Benjamin'i Okumak II*, 115

deneyimin siper savaşı, iktisadi deneyimin enflasyon, bedensel deneyimin mekanik savaş, ahlaki deneyimin iktidar sahipleri tarafından boşa çıkarıldığı bu dönemdeki kadar yalanlanmamıştı.’’⁴⁶

Benjamin’e göre anlatıcı hayatın pratik meseleleri ile ilgilenir ve akıl verir. Bu durum o’nun bilgeliğinden kaynaklanır. Çünkü bir önceki bölümde de Ong’un anlatımıyla aktardığımız gibi, hakikatin destansı boyutu pratik meseleler üzerine kurulmuş bilgelikten oluşur. Benjamin hikâye anlatıcılığının gerilemesinin ilk belirtisinin romanın doğuşuyla ortaya çıktığından bahseder. Matbaadan sonra ortaya çıkan roman, sözlü kültürün ağızdan ağza aktarılan ortak deneyime bağlı ruhundan farklı olarak, tek başına kalmış bireyi esas alır. Roman akıl vermekten uzak durur bunun aksine yaşayanların akılsızlığını gözler önüne serer. Fakat burjuvazinin 16 ve 17. yüzyıldan sonra matbaayı kullanarak egemenliğini pekiştirmesiyle hem roman hem de sözlü gelenek büyük bir krize girmiş oldu. Bu durumun baş faili ise yeni ortaya çıkan iletişim biçimi enformasyondur.⁴⁷

Benjamin Leskov’un kendisini bir zanaatkâr olarak gördüğünü aktarır. Zanaatkâr doğanın sabırlı sürecini taklit eder. O bütün bir zanaatını ince ince işlenen, uzun süreli ve fedakârca bir çabanın ürünü olarak ortaya çıkarır. Fakat Valery’nin deyişiyle ‘‘...bütün bu ürünler yok oluyor; zamanın önemsiz olduğu zamanlar geride kaldı. Modern insan, kısaltılamayacak şeyler üzerinde çaba sarf etmiyor artık’’⁴⁸

Bu bölümde genel olarak Walter Benjamin’in ‘Hikâye Anlatıcısı’ makalesinden hareketle hikâye anlatıcılığı üzerine tartışıldı. Bundan sonraki bölümde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki sözlü kültürün en önemli figürü olan hikâye anlatıcıları yani Dengbejler üzerinde durulacaktır. Benjamin iki tür anlatıcıdan bahseder bunlar eski iki arkaik tipte karşılığını bulur. Yerleşik çiftçi ya da usta ile gezgin denizci veya kalfa. Gezgin olanlar bize uzakların bilgisini ‘‘akıl haline

⁴⁶Walter BENJAMİN, *Son Bakışta Aşk*, Çev. Nurdan Gürbilek, 78

⁴⁷Walter BENJAMİN, *Son Bakışta Aşk*, Çev. Nurdan Gürbilek, 80, 81

⁴⁸Valery’den aktaran Benjamin, A.g.k, 85

getirerek’’⁴⁹ deneyimlerini, dinlediklerini iletirler. Yerleşik olanlar ise yaşadıkları yöredeki geleneğin lezzetini ve yörenin hikâyelerini aktarırlar. Dengbêj de bir hikâyeye anlatıcısı olarak yerleşik veya gezgin konumunda bulunabilir. Köy köy dolaşan gezgin dengbêj uzak coğrafyaların bilgisini, deneyimini her zaman bağını koruduğu doğduğu topraklara taşır. Aynı şekilde yerleşik olan dengbêj hem gezginin getirdiği deneyimi edinir hem de yörenin bilgisini belleğine kaydeder ve aktarır. Hikâyenin kurgusu ve anlatımı sözlü kültürün esaslarına göre yapılır. Anlatıcı olarak dengbêj uzak diyarların bilgisini yörenin anlatım biçimlerine uydurur, anlatıyı atasözleri ve deyimlerle süsler. Anlatı dengbêj tarafından sözlü kültürün gereklerine uygun biçimde dizayn edilir.

---

⁴⁹ Eser Köker, **Kitapta Kurutulmuş Çiçekler**, 77

4. KÜRTLERDE SÖZLÜ KÜLTÜR VE HİKÂYE ANLATICILIĞI: DENGBEJLİK

Bugün Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yerlere giden okuryazar kültürle büyümüş bir insanın buralarda yaşayanların -özelikle yaşlı kimselerin- bir durumu izah ederken bol tekrar ve atasözleriyle bezeli, her meselenin aktarımından sonra bir hikâye anlatımına dayanan sözlü geleneğine şaşırabilir. Nitekim buna benzer birçok sözlü gelenek özelliği hala söz konusu yerlerde etkisini, azalarak olsa da sürdürmeye devam etmektedir. Yazılı ilk alfabenin bulunup kullanıldığı topraklar olmasına rağmen bugün Ortadoğu ve Mezopotamya, yazılı kültürün egemenliğini tam olarak ilan edemediği coğrafyalardır. Bu durumun başka birçok nedenle beraber sözlü kültürün uzun geçmişinden de kaynaklandığı bilinmelidir. Meddah, ozan, âşık, derviş, şaman, esmar ve dengbej... Bu topraklarda adları başka görevleri benzer hikâye anlatıcılarından bazıları ya da adlarını hatırlayabildiklerimiz bunlar. Bu bölümde de Kürt halkının asıl kültür kodlarını taşıyan onları yüzyıllar boyu aktarıp sürdüren ve Kürtlerin anlam dünyasını, belleğini kuran Dengbejlik geleneği ele alınacaktır.

4.1 Sözü Ustaları: Dengbejler

Çok eski yıllardan beri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da doğan çocuklar şimdikilerin aksine anne ve babalarının yavaş yavaş mırıldandıkları hikâyelerle büyüdüler. Eski düğünler sazsız sözü hâkim olduğu topluca söyleyiş biçimlerine sahne olurdu. Bu bölgelerin kültürel durumu ile ilgili pek bir yazılı belge bulunmamaktadır. Özellikle söz konusu bölgelerdeki köy evlerinde son yıllara kadar bulunan tek yazılı metin, yüksek duvar oyuklarında saklanan Kuran'dı.

Buna karşın sözlü kültüre dayanan bilgi çok fazladır. Bu sözsel bilgilerin taşıyıcılığını genellikle dengbej denilen hikâyeye anlatıcıları üstlendiler. Dengbej Kürtçede *deng* (ses) ve *béj* (söyleyen) kelimelerinden oluşur; seslendirici, söz söyleyen, sözü olan ya da sese biçim veren anlamlarına gelir. Mehmet Uzun ‘‘Dengbejlerim’’ adlı çalışmasında ‘‘dengbej, sesi meslek edinmiş usta, mekânı ses olmuş insandır.’’ der. Uzun dengbejlerin sesi kelimeler, kelimeleri *kılam* haline getirdiklerini belirtir ve dengbejleri Yunan mitolojisinde hatırlamanın, belleğin ve düşüncenin koruyucusu olarak tasvir edilen mitolojik sanat meleklerine; Mousa‘lara benzetir.⁵⁰

Dengbej kendine has belli bir makamla hikâyesini anlatır. Dengbejler söyledikleri hikâyeyi sesli ezgilerle makamlandırıp söylerler bu yönüyle diğer hikâyeye anlatıcıları ile ayrışır. Nezan bu durumun uzun hikâyenin daha iyi, etkili ve eğlenceli olarak kolay hatırlanması için yapıldığını söyler.⁵¹ Anlatıya sinmiş müzikal duygu, söyleyişi doğrudan doğruya insana, insanın gönlüne, yüreğine hitap eden bir güç haline getirir.

Dengbejlerin ezgili anlatılarına *klam* denir. Bir diğer isim olarak bazen *stran* kelimesinin kullanıldığı görülmektedir; fakat stran daha çok melodik ve kolay söyleyiş biçimine denk gelir, stran söyleyenlere ise *stranbej* denir. Söz konusu iki kelime çoğu zaman birbirlerinin yerine ikame edilir.

Dengbej çoğu zaman enstrüman kullanmaz, o’nun değişmez enstrümanı sesidir. Dengbejlik geleneği içinde ‘kafa sesi’ ve ‘boğaz sesi’ diye adlandırılan iki çeşit ses türü vardır. Kafa sesi daha fazla önemsenen sestir ve boğaza fazla yüklenmeden çıkan sestir. Dengbejler boğazdan söyleyenlerin zamanla boğazlarının yıprandığını ve dengbéjliği bıraktıklarını söylerler.

Dengbejlerin anlattığı hikâyeye ve olaylar kültürel belleğin şekillenmesinde ve devam etmesinde çok etkilidir. Bu durumda insan belleği tıpkı yazılı bir belge gibi işlev görür. Anlatıcı yani dengbej hem dinleyicileri eğlendirirken, hem de kültürel

⁵⁰ Mehmet Uzun, **Dengbejlerim**, 11, 12

⁵¹ Kendal Nezan, **Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları**, 54-55

belleğin korunmasını sağlar. Jan Assmann bu duruma benzer Afrikalı griot'lar, şamanlar ve Kelt ozanlarından bahseder.

Kültürel belleğin hep özel taşıyıcıları oldu. Bunlara şamanlar, bard olarak adlandırılan kelt ozanları, griotlar, rahipler, öğretmenler, yazarlar, filozoflar, mandarinler ve adları ne olursa olsun kendilerine bilgiyi taşıma yetkisi tanınmış olanların tümü dâhildir. Anlamın gündelik biçiminin ötesine taşınması ve kültürel belleğin koruması altına alınması, bu işle görevlendirilenlerin, gündelik sorumluluklar ve işlerle ilgilenmemelerini de beraberinde getirmiştir. Burada insan belleği, “veri taşıyıcısı” olarak yazının bir ön biçimi olarak kullanılır.⁵²

Dengbejler ‘şevberk’ denilen gecelerde belli mekânlara toplanan insanlara hikâyeler anlatarak onları hem sosyalleştiriyor hem de onlara dünyaya ve geçmişe dair bakış veriyorlardı. Kürtlerde sözlü kültürün esas omurgasını oluşturan Dengbejlik geleneği söz konusu bölgelerde son dönemlere kadar toplumunun hem belleği hem düşüncesi hem de kalbiydi. Dengbéjler tarafından anlatılan hikâyeler çeşitli konuları ele alır ve ele aldığı konu itibarıyla de farklı kategorilere ayrılır. Yaradılış efsaneleri, kimi zaman erotik bir içerikle anlatılan aşk hikâyeleri, geçmiş toplumsal olaylar, etnik ilişkiler ve onur, cesaret, kahramanlık gibi konular sözlü kültürün esaslarına göre Dengbejin ezgisine dâhil olmaktadır. Aynı zaman da dengbej hikâyesini canlı bir ortamda, hitabetin en usta şekillerini kullanarak anlatır. Walter Ong bu durumun sözlü kültürün ‘*Mesafeli Olmak Yerine Duygudaş ve Katılımcı*’ olma özelliğinden kaynaklandığını söylemektedir.⁵³

⁵² Jan ASSMANN, **Kültürel Bellek**, Çev. Ayşe Tekin, 57

⁵³ Walter J. Ong, **Sözlü ve Yazılı Kültür**, Sema Postacıoğlu Banon, 62

4.2 Dengbejlikte Eğitim

Assmann kültürel belleğin korunup aktarılmasında uzman anlatıcılardan bahseder. Bu anlatıcıların uzmanlaşma aşamaları bazı yerlerde kurumsallaşmış biçimde bir okula bağlı olarak gerçekleşebilmekte, bazen de Çin’de olduğu gibi formel sınavlarla belirlenmektedir.⁵⁴ Dengbejlik geleneğinde bir okula bağlılık söz konusu değildir; fakat Kürt kültürü üzerine çalışan Iraklı sosyolog Wadie Jwaideh yörede 17. yüzyılda dengbej okulları olduğunu, bu okullarda dengbejlerin anlattığı hikâyelerin öğretildiğini ve ses eğitimi verildiğini belirtmektedir.⁵⁵

Dengbejlik diğer kültürlerdeki hikâye anlatıcıların yaptığı gibi usta çırak ilişkisi içinde icra edilmektedir. Benjamin de zaten bu durumu Rus hikâye anlatıcısı Leskov’dan hareketle zanaatkârlık olarak betimlemiştir.⁵⁶ Dengbej olabilmek için güzel bir ses ve güçlü bir hafıza en önemli iki unsurdur. Dengbej adayı kalıplaşmış söz öbeklerini, özlü sözleri belleğinde tutabilmeli, sıfatları uygun biçimde kullanabilmeli ve hikâye anlatımına canlılık katabilmelidir. Bu noktada önceki bölümde aktarılan, Ong’un Milman Parry’nin çalışmalarından hareketle Homeros üzerine yazdıklarını hatırlamak gerekir. Ong söz konusu kısımda sözlü aktarıcının, sözlerin belleklerde daha rahat bir şekilde yerleşmesi için kalıplaştırılması ve sıfatlarla ahenkli hale getirilip tekrarlanması gerektiğinden bahseder.⁵⁷

Dengbejlik çocukken başlayan bir uğraş olarak karşımıza çıkmaktadır. Diwanhane denilen halkın toplandığı büyük odalarda stranlarını söyleyen dengbejleri dinleyen çocuklar sonraki zamanlarda onları taklit etmeye başlardı. Taklitle başlayan süreç çocuğun yeteneğiyle birleşip bir dengbejin çıraklığına dönüştüğünde dengbejliğin yolu da görünmüş olurdu. İlk etapta usta dengbej çırağa ezberlenmesi kolay hikâyeler anlatır ve *klam*larını söyletirdi. Çırak yanlış gittiğinde eksiklerini söyler onu düzeltirdi. İlk zamanlar usta çırağa *civat* denilen dinleyiciler topluluğunu

⁵⁴ Jan ASSMANN, **Kültürel Bellek**, Çev. Ayşe Tekin, 58

⁵⁵ Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, 47

⁵⁶ Walter BENJAMİN, **Son Bakışta Aşk**, Çev. Nurdan Gürbilek, 78

⁵⁷ Walter J. Ong, **Sözlü ve Yazılı Kültür**, Sema Postacıoğlu Banon, 32- 33

huzurunda klam söyletmez, çırak olgunlaştıktan sonra civata tanıtıp arada sırada söylemesine izin verirdi. Çırakta ustasından destur istemeden klam söylemezdi. Ustalaşan dengbej dinleyicilerine klamlarını söylemeden önce üstadının adını yâd ederdi.⁵⁸ Ayrıca dengbejin yörenin kurallarına uyması, ahlaklı olması, geleneklere uygun giyinmesi ve bulunduğu ortamlarda barıştırmacı, birleştirici bir unsur olması beklenirdi.

Benjamin'in bahsettiği gezgin ve yerleşik hikâye anlatıcısı dengbejlerde karşılığını bulur. Dengbej Kürt coğrafyasını dolaşıp hikâye ve klam toplar bunu gittiği her yere taşır. Bazı dengbejler yazın zozanları (yayla) gezer klamlar söyler, hikâyeler dinler, hikâyeler anlatır ve zozanlarda kalanların verdiği hediyelerle başka bir zozana doğru yola çıkardı. Dengbejler içinde ismi en çok saygı gören dengbej Evdalé Zeyniké, dengbeji olduğu Hamidiye alayı komutanlarından Sürmeli Mehmet Paşa ile beraber Adana'ya gider ve yolda gördüklerini, dinlediklerini ve yaşananları Serhad'a döndüğünde klam haline getirip söyler. Dolayısıyla Çukurova'nın kültürel ve coğrafi tasvirini ve kendi deneyimlerini Serhadtaki yerleşik anlatıcıya da ulaştırmış olur.

4.3 Dengbejlik Geleneğinde İcra Mekânları

Dengbejliğin asıl icra mekânları *diwanhane* denilen, anlatıcı ve dinleyicilerin toplandığı odalardır. Diwanhane yerleşim yerinde bulunan toplumun ileri gelen isimlerinin evlerindeki ağırlama odasıdır. Dengbejler iş yükünün hafiflediği kış aylarının uzun gecelerinde diwanhanelerde dinleyicilerine klamlar okurdu. Diwanhaneler insanların sosyalleştiği, hikâyelerin anlatıldığı, ortak deneyimin aktarıldığı mekânlar olarak karşımıza çıkar. Dengbejliğin genel icra alanları çoğunlukla yerleşimin en geniş mekânları olup, çok kişinin ağırlanmasına yönelik dizayn edilirler. Söz konusu mekânlar ahalinin toplanma ortamlarıdır. Köye dengbej

⁵⁸ Süleyman Öz, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sözlü Kültüründe Hikâye Anlatıcılığı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 97

geldiğinde köyün önde geleninin evinde diwanhane kurulur civat toplanırdı. Diwanhanede toplananların hepsi erkektir. Kadınlar dengbejin klamını sessizleşen ortamda yan odalardan takip ederler. Fakat Ağrı yöresinde yaşamış olan ünlü dengbej Şakiro'nun klamlarını daha güzel bir şekilde söylemesine vesile olduğu gerekçesi ile diwanhaneye kadınlarda alınmıştır.

Dengbej için diwanhane asıl icra mekânı olmakla birlikte düğünler, törenler ve yarışmalar da dengbejin klamlarını söylediği ortamlardır. Düğünlerde ritmik halay ve aşk şarkıları söylenirdi. Düğünde söylenen klamlara *dilan* denmektedir. Dengbejler için yaz aylarında oba, mezra ve *zozan* denilen yaylalardaki çadırlar da birer icra mekânıdır. Yerleşim yerlerini gezen dengbej klamlarını söylediği kişilerden ve yörenin önde gelenlerinden *xelat* denilen hediyeler alırdı. Çoğu dengbej geçimini bu yolla sağlamıştır. Bu hediyeler genelde tahıl, hayvan ya da azıktan oluşmaktaydı.⁵⁹

4.4 Dengbej Anlatılarında Üslup

Dengbejlik geleneğinde yöreye ve dengbeje göre değişen anlatı biçim ve üslupları kullanılmıştır. Bazı dengbejler klama başlamadan önce anlatacağı hikâyeye ilgili bir giriş yaparken, özellikle serhat* yöresinin dengbejleri direk klama başlarlar. Dengbej hikâyesini anlatırken çoğu zaman ani dönüşlerle geçmişe dönebilir, hikâyedeki olayla bağlantılı yan eklemeler yapabilir. Bu özellik hikâye anlatıcılığının *episodik* denilen, zamanın çizgisel değil, döngüsel olarak işlediği durumla ilgilidir.

Dengbejler klamlarını söyledikleri zaman ya ellerini kulaklarına götürüp söylerler ya da klamın ritmine göre el ve vücut hareketleri yaparlar. Ritim, jest ve mimikler anımsamayı kolaylaştırır. Kuran hafızlarının ezberden Kuran okurken sallanması, zikir sırasında belli bazı hareketlerin daha fazla yoğunlaşma sağlamak için yapılması ya da ilkokulda okuyan bir çocuğun ezberlediği metni okuduğu sırada

⁵⁹ Abidin Parıltı, **Dengbejler**, 83

* Kürtlerin Muş, Ağrı, Erzurum, Iğdır ve Van'ı kapsayan bölge için kullandığı isim.

bedenini ritmik bir şekilde hareket ettirmesi anımsama ve derinleşmenin sağlanması içindir. Dengbejin işi hem bellekle hem de ritimle olduğu için bu tür *bedenleştirme pratiklerini*⁶⁰ kullanması kaçınılmazdır. Bu bedenleştirme patriklerinin bir diğer amacı da anlatılan hikâyenin adeta sahnelenmesi ile ilgilidir. Hikâye anlatıcısı hikâyesini jestleriyle kuvvetlendirir ona canlılık katar.

Dengbej bir oyuncu edasıyla davrandığı gibi hikâyesini de ya dramatize eder ya da bir tragedya gibi sunar. Dramatize ettiği yerlerde kahramanın/kahramanların yerine geçer, hikâyeyi diyaloglar yöntemiyle anlatır. Böylece hem kişilerin karakteristik özellikleri daha iyi anlaşılıp dinleyicinin gözünde daha çok sempati kazanır hem de hikâye daha ilgi çekici hale gelir.⁶¹

Dengbej geleneği içinde kafa sesi ve boğaz sesi denilen iki tür ses vardır. Boğaz sesi gırtlaktan gelen ve yaşla beraber zayıflayan sestir. Kafa sesi daha çok beğenilen ve gırtlak zorlamayan ses çeşididir.⁶² Dengbejler içinde *haa hiii haa hiii* şeklinde iki *havinle** klamlarını söyleyenler daha güçlü bir sese sahip olarak görülürler. Serhat yöresi dengbejlerinden Şakiro (dengbejlerin şahı lakabıyla anılır) iki havinle klamlarını söyleyen en ünlü dengbejdir. Bazı dengbejler klam söylerken enstrüman kullanırken bazıları da sadece çıplak sesle söylemeyi tercih eder. Nezan'a göre enstrüman kullanımı coğrafi duruma göre değişir; Diyarbakır, Mardin ve Urfa gibi ova niteliği taşıyan yerlerde daha çok tambur ve saz gibi telli çalgılar kullanılırken, dağlık Kafkas coğrafyasına yaklaştıkça kaval ve düdük gibi üfleli çalgılar ön plana çıkar.⁶³ Dengbejliğin daha çok tek başına icra edilmesi; enstrüman kullanılmamasının sebepleri arasındadır.

⁶⁰ Paul Connerton, **Toplumlar Nasıl Anımsar**, Alâeddin Şenel, 114

⁶¹ Abidin Pariltı, **Dengbejler**, 86

⁶² N. Çelebi, V. Yıldırım ve A.G. Ataş, **Zend; Muzika Kurdan a Kevneşopi**, 12

**Uzun havanın giriş kısmında, sesin ara vermeden uzatılmasına dayanan söyleyiş makamlarından.

⁶³ Kendal Nezan, **Kürt Müziği**, 14

4.5 Dengbejlkte Konu ve Makamlar

Dengbejlerin anlattıkları hikâyeler konuları itibarı ile farklı kategorilere ayrılmaktadır. *Heyranok* denilen aşk şarkıları, *Klamén dilan* denilen düğün, halay şarkıları, *payizok* denilen güz mevsimini, yayla dönüşünü anlatan klamlar, savaş, kahramanlık anlatan *Lewiké siwaran* ve ağıt mahiyetinde olan *lawij* klamları dengbejlerin genellikle söylemeyi tercih ettikleri klamlardandır.⁶⁴ Söz konusu isimlendirmeler bazen yöreler arasında değişiklik göstermektedir.

Konuların tümüne bakıldığında özellikle önceki bölümde aktarılan sözlü kültürün özelliklerinden biri olan “*İnsan Yaşamına Yakın*” olma özelliğinin belirginleştiği görülmektedir. Konular Kürt halkının günlük yaşamının içinden seçilmiş ve onların hayatlarına yakındır. Dengbéj içinde yaşadığı topluluğun yaşam biçimini, acı ve sevinç gibi duygularını, kahramanlık destanlarını ve ekonomik uğraşlarını anlatılarına dâhil eder. Eğer dengbéj anlatısını içinde yaşadığı toplumun yaşam biçimine uzak konulardan seçerse, söz konusu anlatı toplum içinde kabul görmez, ilgi çekmez. Buradaki temel nokta anlatının topluluğun yaşamına yakın olmasıdır.

4.5.1 Klamén Dilan

Genellikle düğün veya şenliklerde söylenen klamlardır. Sözler basit ve ahenklidir. Ritmik melodilerle toplu olarak ve govend (halay) çekilirken söylenir. Ritim ağırlıklı olduğu için söz ikinci plandadır. Bazı klamlarda kadın ve erkek karşılıklı bir şekilde klamı devralırlar.⁶⁵

⁶⁴ Kendal Nezan, **Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları**, 54-55

⁶⁵ N. Çelebi, V. Yıldırım ve A.G. Ataş, **Zend; Muzika Kurdan a Kevneşopi**, 14

Were Gulé⁶⁶

Baran bari Gulé, Gulé tene tene
Rojén giran were Gulé benda mene

Baran bari Gulé Gulé hur hur lékir
Gul u sosin were, rengin vekir

Tu civané Gulé, Gulé tu pir bedewé
Dilé fesadan Gulé te pir reş kirin

Gel Gulé

Yağmur yağdı Gule, Gule tane tane
Zor günler Gule bizi beklemekte

Yağmur yağdı Gule, Gule ince ince
Güller ve çiçekler rengârenk açmakta

Sen gençsin Gule, çok güzelsin
Öyle ki fesatların kalplerini kararttım

4.5.2 Lawik

Lawik, *lawij* ya da *lawje* denilen serbest formlarda söylenen, destanlara ve çoğu hikâyeye göre kısa sayılabilecek, ölünün ardından yakılan ağıtlar veya kavuşamamış âşıklar üzerine yakılan sevda klamlarıdır. Yezidi* bir kız ile Kürt bir delikanlının

⁶⁶ Mehmet Bayrak, **Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları**, 1713

* Yezidilik Mezopotamya'da yaklaşık bin yıl önce Yezidiler tarafından peygamber kabul edilen Şeyh Adi tarafından kurulan, Mıshefa Reş (kara kitap) adında kutsal kitabı olan dindir, yezidiler şeytanın

aşkını anlatan kıriv (kirve) klamı kavuşmalarına müsaade edilmeyen âşıkların karşılıklı olarak birbirlerine duygusal sözler sarf ettikleri bir lawık örneğidir.**

Kırivé (kirve)

Kırivé tu zani guné mın u te çıye ev
 Hewqa şop u ré lı mın u te gırtıye
 Jı mın u tera buye suç ku ez mışlımanım
 Tu ji ézidiyi kırivé lé
 Kırivé wez ketıme bexté te
 Té vé sıbeké bi qebaqeba herami kewane
 Xwe berde pozé şengala şewıti
 Té bı şéxa şéxé Meleké Tawıske...
 Were dı ser derd u kula re ramusaneké
 Bi ser can u cesedé kırivé xwe de berde kırivé lé...
 Kırivé heger xér be bıla sedqa seré te be
 Ez feqiré we me kırivé lé...

Kırvem önümüzü tıkayan, bize engel olan
 Günahımızın ne olduğunu biliyor musun?
 Bize suç olmuş benim Müslüman senin Yezidi olman kırvem lé...
 Kırvem bahtına düştüm
 Sen bu sabah keklıkların sesiyle
 Yanık Şengal'm* ucuna geleceksin
 Büyük şeyh, şeyhlerin şeyhi Melek Tavus** aşkına

Tanrı tarafından affedildiğine ve yine baş melek olduğuna inanır. Bkz John S. Guest, **Yezidilerin Tarihi**, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, 2001, İstanbul

* Dengbejlerin söyledikleri kamlarla ilgili geniş bir arşiv içeriği için bkz Haz. Mehmet Bayrak, **Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları**, Özge Yayınları, 2002, Ankara

* Kuzey Irakta bulunan Yezidilerin kutsal dağı

* Yezidi inancına göre kutsal melek

Gel de bu dertlerin ve acıların üstüne
 Kirvenin canına ve bedenine bir buse kondur
 Kirvem eğer hayırsa senin ömrünün sadakası olsun
 Ben senin fukaranım kirvem lé...

İcar keçké bankır:
 Krivo wez jinım ne bı desté xwe me
 Qurbana te me talan neke
 Ji xwe netırse wez sond dixum
 Bi şéx Adiké Meleké Tawıs be
 Heqe wez mırım ji axa sar ra me
 Heqe ez biminim ji rih u can u cesedé
 Kırivé xwe ra me krivo lo...
 De ramusané me keçké ézidiyan
 Dı xweşbuna sehera sibe dı azanya mele de krivo lo

Bu sefer Yezidi kızı seslenir:
 Kirvem ben kadınım, özgür değilim
 Kurban olayım kederlenme
 Kendinden korkma,
 Ben Şeyh Hadi* ve Melek Tawıs üstüne yemin ederim ki
 Eğer ölürsem soğuk toprağınım
 Eğer kalırsam kirvemim ruhuna, canına ve bedenine aidim
 Biz yezidi kızlarının öpüşleri...
 Sabahın seherinde ezan sesi ile beraber...

Yukarıda aktarılan klam dönemin etnik ve dini ilişkilerinden bahseden ve bunu eleştiren bir klamdır. Farklı din ve etnik kökenden gelen kişilerin aşkları daha bunun gibi birçok klamda dile getirilmekte ve bu durumun anlamsızlığı belirtilmektedir. *Derwéşe Evdi* bu hikâyelerin en bilinenlerindedir. Aynı zamanda dönemin feodal

---

* Yezidilerin peygamber düzeyindeki şeyhi

sınıflaşması da dengbej klamlarında aşk teması etrafında eleştirilen ve dile getirilen bir durumdur. Bunun en güzel örneği *Mem u Zin* hikâyesidir.

4.5.3 Lewiké Siwaran

Zafer ve kahramanlık anlatan klamlardır. Savaşlarda öne atılan savaşçılar ya da haksızlığa karşı mücadele edenler yüceltilerek anlatılır; çünkü ‘‘sönük kişilikler, sözlü zihnin belleğinde tutunamaz.’’⁶⁷ Destanlar, aşiretler arası kavgalar, isyanlar ya da büyük savaşları anlatan hikâyeler *lawike siwaran* olarak adlandırılır. Bu klamlar diwanhanelerde sıkça söylenen klamlardandır. Kahramanlık anlatısında kahraman onur, şeref ve cesaretle doludur. Kahramanın kişiliğinde bütün ‘iyi’ vasıflar toplanmıştır. Anlatıcı kahramanla özdeşlik kurarak, onun ‘onurlu’ deneyimini edinir. Bu klamlarda anlatılan kahramanların zayıf yönleri de öne çıkarılarak, dinleyicilerin yapılan hatayı tekrarlamaması ve bundan ders çıkarması hedeflenir. Aşağıda verilen iki örnekten ilki eski(17. yy) bir Kürt kahramanlık destanı *Dimdim*’dan, Xané Çengzér’in (Altın elli han) İran şahının kendisine karşı aşağılayıcı tutumuna cevap olarak söylediği sözlerdir. İkinci örnek 19. yy. sonlarında Bitlis’te gerçekleşmiş Osmanlı – Rus savaşı ile ilgilidir.

Altın Elli Han:⁶⁸

Bizim halkımız teslim olmaz,
Savaş meydanında bekler düşmanı,
Aslan gibi dövüşür,
Her zaman galip gelir düşmana,
Ben korkmam ordularından senin,

⁶⁷ Walter J. Ong, **Sözlü ve Yazılı Kültür**, Sema Postacıoğlu Banon, 88

⁶⁸ Ordixané Celil, **Kürt Kahramanlık Destanı Dımdım**, 61

Ben korkmam Tebriz'den gelecek handan,
 Kaleyi dağlardan silemezler,
 Ben korkmam Çin'den gelecek handan,
 Kökünü kazıyamaz benim halkımın,
 Ben korkmam Tmora'dan gelecek handan,
 Süremez benim halkımı dört bir tarafa,
 Ben tanımam senin tacını,
 Vız gelir bana senin tacın,
 Ben Kürdistan'ın şanını yere düşürmem.

Şeré Xelaté (Ahlât Savaşı)⁶⁹

Hey bavo hey lé lé wayyy.....
 Xwedé lı me xrabıke şeré ser xelaté hey lo lo bavo
 Xwedé lı me xrabıke şeré ser xelaté
 Askeré kafiré sari moskofé jı gavé lı dıné çar nı katre
 Keseki xwedané xéra tıne cabeki bıde sultan Mihemmed Reşit
 Lı bé te malık xırabiyo, çav korbiyo
 Kafiré sari moskofé me qelandiye
 Koka xorté eşir té hey bavo lo lololoy

Hey babam heyyy
 Allah bize Ahlât savaşını tekrar göstermesin
 Kâfir sarı Moskof askerleri dört bir yandan geliyorlar
 Kimse yok mu Allah için bunu Reşit paşaya haber edecek
 Evi yıkılası, kör olası adam
 Kâfir sarı Moskoflar bizi kıyımdan geçiriyor
 Aşiret gençlerinin kökünü kurutuyor görmüyor mu?

⁶⁹ Süleyman Öz, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sözlü Kültüründe Hikâye Anlatıcılığı**,
 Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 62

Ahlât savaşını anlatan klama bakıldığında savaşın yıkıcı etkisi anlatılmaktadır. Bu klam benzeri onlarca klam yine savaşın yıkıcı etkileri, yardıma çağırın, ağıtlaştıran bir biçimde aktarılmaktadır. Söz konusu kamların toplumun belleğinde savaşın dehşet boyutunun ve kıyım durumunun aktarılması hedeflenmektedir. Ahlât savaşı klamında da dengbej, Osmanlı Padişahı Mehmet Reşit Paşa yönetimini eleştirmekte savaşta Rus askerleri tarafından öldürülen gençlerin Reşit Paşayı korumak için öldüklerini ama paşanın bundan habersiz olduğunu ya da ince bir eleştiri ile bunu önemsemediğini söz kayıtlarına geçirmektedir.

4.5.4 Heyranok

Heyranoklar genellikle ayrı düşmüş sevgililer için söylenen aşk şarkıdır. Bunlar yöredeki dini etkiye rağmen bazen erotik öğeler içermektedirler. Bazen de iki farklı mezhep veya etnik kimliğe sahip kişiler arasında geçen bir aşkı konu alırlar. Aşk Lawıklarında çoğu zaman sevgilinin abartılı tasvirleri söz konusudur. Mardinli olan ve 1990'lara kadar klam söyleyen Miradko'nun şarkıları genelde erotik öğeler içerir. Miradko'nun "Peyrûza" adlı şarkısında erkek, evli sevgilisinden karşılık ister. Toplumda yadırganan bir olgu şarkıda rahatlıkla dillendiriliyor.

Peyrûza

Yar yeman, yar yeman, yar yeman, yar Peyrûza

Lé yeman, lé yeman, yar yeman, lé yaman Peyrûza

Havéna dilé min Peyrûza

Wele méré te pis e

Wellehi méré te pîs e

memiken te ji devla gûza
 Kuro were pé bileyîze
 De were pé bileyîze
 Ji mexrebé heya sibé
 Xwedana memiken min bialisé
 Were were havéna dilé min Peyrûza
 Peyrûza Peyrûz jiné
 Peyrûza Peyrûz jiné
 Bejna te ji daré riné
 Wey Bejna te ji daré riné
 Ez ketime rewşa diné
 Ez ketime rewşa diné
 Lé mévana mala miné
 Wey mévana mala miné
 Emaneté min li te bé tu soz nede kesî diné
 Her daim li xewna miné
 Tu yazîya qalbé miné
 Şîrîné yara miné
 Kûçiké méré te heye, xwe anîye gurandiné
 Yar yeman, yar yeman, yar yeman, yar Peyrûza
 Lé yeman, lé yeman, yar yeman, lé yaman Peyrûza
 Hayîna dilé min Peyrûza
 Peyrûza Peyrûzaké lé Peyrûza Peyrûzaké
 Tu bi qedré re her dinya kî
 Tu bi gora dé bava kî
 Çima tu min mévan nakî
 Méré xwe gafil nakî
 Devé min li ser ruwakî
 Devé min li ser ruwakî
 Desté min di wan memikan kî
 Çarek izna min bide
 Devé min di wan lévan kî

Çarek devé min maç 'ke
 Çarek duduwan wem nakî
 Çarek duduwan wem nakî
 Seré wan memikan xuya kî
 Hey xwezîya min bi wî kesî
 Hey xwezîya min bi wî lawî
 xwe di nava memikan dakî

Peyrûza

Oy yaman sevgilim, oy yaman sevgilim Peyrûza
 Oy sevgilim, oy sevgilim Peyrûza
 Yüreğimin mayası Peyrûza
 Vallah kocan pistir
 Billâh kocan pistir
 Memelerin elma misali
 De ' Delikanlı gel oyna memelerimle'
 Gel oyna memelerimle
 Akşamdan sabaha kadar
 Memelerimin terini yala
 Gel yüreğimin mayası; gel.
 Peyrûza kutsal kadın
 Peyrûza kutsal kadın
 Peyrûza Selvi boylum,
 Sadece bu dünyayı yaşıyorum
 Sadece bu dünyayı yaşıyorum
 Misafirim ol
 Gel misafirim ol
 Ne olur benden başka kimseye söz verme

Hep rüyamdasin
 Yüreğimin yazısı
 Tatlı sevgilim
 ‘Beni doğrayın’ diyen köpek bir kocan var.
 Oy yaman sevgilim, oy yaman sevgilim Peyrûza
 Oy sevgilim, oy sevgilim Peyrûza
 Yüreğimin mayası Peyrûza
 Peyrûza Peyrûzcuğum oy Peyrûza Peyrûzcuğum
 Her iki dünyanın hatırına
 Anne babanın başı için
 Kocanı gaflete getir
 Beni konuk et
 Dudaklarımı yüzünde gezdir
 Ellerimi memelerine daldır
 Bir kere izin ver bana
 Ağzını dudaklarıma yapıştır
 Bir kere dudaklarımı öp
 İkinci bir kez istemem
 İkinci kez istemem
 Meme uçlarını göster.
 Keşke ben olaydım
 memelerin içine akan kişinin yerine
 Keşke ben olaydım
 memelerinin içine dalan erkeğin yerine
 Sadece bu dünyayı yaşıyorum

Yukarda verilen heyranok örneği erotik öğelerle bezeli bir aşk durumunu aktarmaktadır. Yalnız klamların hepsi bu şekilde değildir bazı klamlar kederin hâkim olduğu duygusal söyleyişlerle doludur.

4.5.5 Payizok

Zozanlardan dönüş zamanı ve hasat mevsimi olan sonbahar temalı kamlardır. Bu kamlar adını *payiz* (sonbahar) kelimesinden alır. Payizoklar genelde hüznü kamlardandır. Bunun sebebi uzun kış aylarının belirmesi ve yazın hızlı olan hayat akışının yavaşlayıp mevsimin grileşmesiyle geçici dünya algısının insanın duygularına hâkim olmasıdır. Aynı zamanda payizoklar yaşlanma temasını da işlemektedir. Ünlü dengbejlerden Evdalé Zeyniké'nin söylediği 'haydi kalk gidelim' klamı yaklaşmakta olan sonbaharla beraber yaşlılık temasını işler.

Haydi, Kalk Gidelim⁷⁰

De kalk, haydi kalk, haydi kalk gidelim...
 Kalk oğul, dikkat et, dağlara kırağı düştü
 Yaz sıcağıdır, kurumuş çayırların otları
 Babanın gözyaşları, kaynak suları

Yanası Murat suyu ki, baharda deli divane akardı
 Yol vermezdi yolculara, kelek ve gemilere
 Evin yıkılsın felek, artık sonbahar suyu gibi incedir
 Aynen yaşı geçmiş insanlar gibi
 Tayların bileğini dahi aşmıyor.

Bu türlerin dışında *beyt* ve *şebent* denilen, iki veya daha çok kişinin birlikte seslendirdiği, toplumsal veya dini konulardan bahseden, çok sık ilavelerle yapılan yarı serbest anlatı türleri vardır.

⁷⁰ Ahmet Aras, *Efsanevi Kürt Şairi Evdalé Zeyniké*, 123

Ayrıca tarlada veya herhangi bir günlük işte çalışırken söylenen *stranén kar u xebaté*, çocukların uyutulması için söylenen *lorik* dengbejlerden çok halk arasında söylenen stran biçimlerindedir.⁷¹

4.6 Dengbejlikte Kadın ve Kadın Dengbejler

Kürt toplumu diğer Ortadoğu halkları gibi erkek egemen bir cinsiyet sistemine sahiptir. Ataerkil aile yapısının esas olduğu toplumsal yapı, hala etkisini azalarak da olsa sürdüren feodal aşiret sistemiyle beraber Kürt halkının belirgin toplumsal formasyonunu oluşturur. Kürtlerin büyük bir bölümünün İslam mezhepleri içinde en katı ve sert mezheplerden olan, kadına karşı baskıcı mekanizmalar içeren Şafii mezhebine mensup olmaları da kadının toplumsal baskı altına alınmasındaki önemli etkenlerdendir.

Yukarıda sayılan sebeplere rağmen özellikle ‘basit’ ve köylü halk sınıfları içinde kadınların evlilik öncesi flört yaşadıkları, sevgilileri ile ‘çeşme başlarında’ ya da köyün ‘kuytuluk mekânlarında’ bir araya geldikleri dengbej kamlarındaki anlatılardan anlaşılmaktadır.* Kürt toplumunda kadının önemi, yaşı ilerledikçe artar, meclislerde söz söyleme ve sözünü dinletme durumuna gelir. Kadınların yaşı ile pareler olarak cinsellikle ilgili konularda da değişim görülür; Örneğin dengbej kamlarında kadın memeleri genellikle erotik öğeler olarak sunulur; fakat çocuk doğurmuş bir annenin insanların olduğu bir yerde çocuğunu emzirmesi doğal karşılanmaktadır.

Dengbejlik geleneği içinde erkeklere oranla az olsa da kadın dengbejlere rastlanır. Hafızalarda kalan ilk kadın dengbéj Hıristiyan bir keşişin kızı olan dengbéj Gulé’dir. Gulé, Osmanlıda 19.yy’ın ikinci yarısında Sultan Abdülhamit’in kurduğu

⁷¹ N. Çelebi, V. Yıldırım ve A.G. Ataş, **Zend; Muzika Kordan a Kevneşopi**, 16, 17

* Bu konuda **Siyabend ile Xecé, Mem u Zin, Zembilfiroş ve Derwésé Evdi** anlatıları örnek teşkil eder. Fakat buradaki kadın kahramanlar aristokrat ailelerin mensubudurlar. Önceki bölümde heyranok örneğinde aktarılan Peyruza klamı gibi halk sınıflarının aşk anlatılarını konu edinen kamlar daha çoktur fakat kısa aktarımlarla anlatılır.

hamidiye alaylarından Ağrı bölgesindeki alayı yöneten, aynı zamanda aşiret reisi olan Sürmeli Mehmet Paşa'nın dengbejliğini yapmıştır. Bir atışma sonucunda paşanın divanındaki yerini ünlü dengbej Evdalé Zeyniké'ye bırakmıştır. Meyremxan, Fatima İsa, Ayşeşan, Aslika Kadir, Nıçma Dari, İnanxan, Zadina Şakir ve Elmasa Mihemmed Kürtler arasında tanınan kadın dengbejlerdendir. Kadın Kürt toplumunda acıların klamlaştırılmasında başat rolü üstlenir.

Kadının emeğinin olmadığı bir yer yok. Savaşta, işte, kadının konuştuğu cemaatte herkes susar. Rolü büyüktür kadının. Her yerde olduğu için klamda dile getirmiş hep; çocuğuna bakarken, tarlada çalışırken, davarını güderken klam söylemiş, oğlu savaşlarda ölürken söylemiş yüreği yanıktır hep... Analar susmuyor günümüzde de kadınlar acılı günlerinde ölümlere ağıt yakar ağıt yakarken insanın ciğeri yanyor hala da öyle. Söyledikleri klamlar yüreklerinin yanmasından geliyor. Ondan diyorum dengbejlik anaların *sewt*lerinden (ağıt) doğmuştur. *Sewt*lerden ilham alıyor dengbejler. Klamlar toplum hayatından esinleniyor.⁷²

Dengbejlik geleneği içinde kadınlar hem birçok klamın konusunu oluşturmuş, hem de kendileri dengbejlik yapmışlardır. Dengbej kadınlar klamlarında kadınların sıkıntılarını ve isteklerini dile getirmiş, dönemin toplumsal yapısının kadınlar üzerindeki baskılarını aktarmışlardır. Kadınların söylediği klamlarda en çok işlenen konular; çok eşlilik, gönülsüz evlilik ve sevdadır.⁷³

1

Derdé hewiyé grane
Neyé seré guré çiyane
Neyé ser dar u barane
Neyé seré kevirane, kuçiké seri çiyane...

Kumanın derdi büyüktür

⁷² Dengbej M. Reşit'ten aktaran Süleyman Öz, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sözlü Kültüründe Hikâye Anlatıcılığı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 42

⁷³ Nura Cewari, **Di Folkloré de Jin u Jiyan, Tiroj**, Sayı 20, 15

Gelmesin dağlardaki kurdun başına
Gelmesin taşların, kayaların,
Ağaçların, kurumuş otların başına

2

Ezé çume Eziroma kambax, gundé wan ézidiyan,
De bira dé u bavé min xéré wana nevinin,
Çawa mın dane kotiki pisi méran,
Min nedane lawiké delalike dilan.

Vardım yıkılası Erzurum'a, Yezidilerin köyüne
Annem, babam hayır görmesin onlardan
Nasıl verdiler beni, erkeğin en kötüsüne, en pisine
Vermediler beni gönlümün sevgilisine

4.7 Dengbêjlikte Bellek Üretimi

Toplumsal bellek ortak anların devredilerek, geçmişin korunmasını esas alır. Ortak bellek, sosyaliyasyon süreçleri içinde hatırlama figürlerinin geleneksel aktarımı ile meydana gelir. Toplumsal bellekte ‘hatıra, bir olayı kuşaktan kuşağa aktaran gelenek zincirini oluşturur.’⁷⁴ Sözlü kültürlerde bu zincirin en önemli halkası hikâye anlatıcılarıdır. Hikâye anlatıcısı geçmiş anlatıları, deneyimleri şimdinin dünyasına kendi ruhunu da katarak aktarır. Hikâye anlatıcısının sözü kolektif deneyimin damıtılmış cevheri gibidir. Sözlü kültürlerde söz çok değerlidir; bazı anlatılarda sözün mucizevî bir karşılığı vardır, anlatının kahramanı sihirli sözcükleri ile olağan üstü durumlar oluşturur. Söz konusu kültürlerde söz hakikate karşılık gelir. Eski Yunan sözlü kültüründe ‘hakikati söylemek’ anlamına gelen *Parrhesia* kullanımı bu hakkını kullanan *Parrhesiastes*’in (parrhesia hakkını kullanan kişi) sözünün hakikate deng geldiği kabul edilir.⁷⁵ Sözlü kültürlerde anlatıcı anıları muhafaza eder; fakat bu muhafaza nesnel değil, dinamiktir. Şimdinin durumunu gözetilerek geçmişle kurulan bağ tekrardan oluşturulur ve her yeni karşılaşılan durumda bu tekrar edilir.

Sözlü kültürün son dönemlere kadar etkisini yoğun bir şekilde gösterdiği Kürt toplumunda söz konusu görevi dengbêjler yerine getirmekteydi. Dengbêj geçmişin anlatısını yaşadığı zamanın formlarıyla beraber ezgilendirip klam haline getirirdi. Dengbêjin sözü kolektif belleğin kurulmasında, ortak deneyimlerin paylaşılmasında ve toplumdaki söylemlerin söze taşınmasında başat rolü üstlenir. Bir hikâye anlatıcısı olarak dengbêj uzak yerlerin bilgisini, yerel olana, pratik yaşam koşullarına yaklaştırarak anlatır. Dengbêjin anlatısı toplumun kolektif alanını inşa eder.

Dengbêj hikâyesini canlı bir dinleyici topluluğuna anlatır. Yüz yüze olan bu anlatımda anında tepki alınır ve anlatım coşkuludur. Metinden farklı olarak dinleyicinin, aktarıcıya anında müdahale edebilme imkânı vardır. Dengbêj anlatı sırasında birden çok belleği devreye sokar. Anlatıcı aktüel olan işlevsel belleği

⁷⁴Walter BENJAMİN, *Son Bakışta Aşk*, Çev. Nurdan Gürbilek, 90

⁷⁵ Michel Foucault, *Doğruyu Söylemek*, 12

devreye sokabilir, daha sonra geri dönüşlerle geçmiş anıların saklandığı kaydedici belleğe başvurarak anlatıyı sürdürebilir. Bu özellik önceki bölümde aktarıldığı gibi sözlü anlatının episodik yapısından kaynaklanır.

Genellikle yoksul halk sınıflarının icra ettiği bir gelenek olan dengbejlilik, bazen divan dengbejliği olarak adlandırılan, feodal beylerin saray ve köşklerinde klam söylemek anlamına gelen bir biçimde gerçekleşti. Fakat dengbejlerin halk arasında sevimleri ve saygı görmeleri dolayısıyla söz konusu beylerin uygun bulmadıkları davranışlarını da çekinmeden qewlık (taşlama) denilen eleştiri sözleriyle dile getirdikleri bilinir. 19. yüzyılda yaşamış olan ünlü dengbéj Evdalé Zeyniké kendisinde ağa divanında klam okuduğu halde çekinmeden ağalara ‘soysuz’ demiştir.

Vay benim halim, vay halim
 Lanet olsun şu dünyanın dört gününe
 Kimse inanmasın, gitmiş ömür geri gelmez bir daha
 Allah’tan dileğimdir
 Belki emanetini artık imanımla benden alır
 İhtiyacım kalmaz ağalara, şu kadir bilmez soysuzlara⁷⁶

Dengbéj etnik ilişkiler, toplumsal olaylar, aşk, iyilik, barış, husumet ve savaş gibi konularda geçmiş olayları geri çağırarak veya aktüel durumları hikâyeleştirerek, toplumsalın kolektif deneyimi haline getirir. Dengbéjlilik geleneği içinde etnik ilişkiler genelde iki tema etrafında örülür; aşk ve çatışma. Aşk teması çoğunlukla dinleri veya etnik kimlikleri farklı iki aşğın kavuşmak için verdikleri mücadele ve aşğıyla ailesi tarafından evlendirilmeyen kişiler üzerine kurulur. Bu anlatılarda etnik veya dini farklılıktan kaynaklanan sıkıntılar eleştirilir, anlamsız kabul edilir ve bunun kabahat olmadığı, doğuştan getirilen bir özellik olduğu dile getirilir. Dengbéj bu yolla geçmişin ‘görmekli’, ‘sadık’, ‘fedakâr’ ve ‘kahraman’ âşıklarını yaşadığı zamana getirip günceller ve anlatı içinde farklılıkların kabul edilmesi gerekliliğini serpiştirerek topluluğun kolektif belleğinin içine yerleştirir. Bunu yaparken ayrıca klamda sevgililerin kavuşmasını engellemek isteyen ‘kötü’ yü de lanetler. Derwésé

⁷⁶ Ahmet Aras, *Efsanevi Kürt Şairi Evdalé Zeyniké*, 120

Evdi ve Metran İsa kamları bahsedilen anlatıların en ünlülerindedir. Önceki bölümde aktarılan lawık bu duruma örnektir.

Kirvem önümüzü tıkayan, bize engel olan

Günahımızın ne olduğunu biliyor musun?

Bize suç olmuş benim Müslüman senin Yezidi olman kirvem lé...

Etnik ilişkilerin aktarıldığı bir diğer klam türü savaş, husumet ve çıkar çatışmaları ile ilgili kamlardır. Dengbéj bu anlatılarda ‘karşı tarafın’ ‘iharet’ edebileceğini, sözünde durmadığını, ‘vicdansız olduğunu’ geçmişten örneklerle aktarır. Bu kamlar incelendiğinde yıllarca Kürtlerin yaşadığı coğrafyalarda hüküm sürmüş olan Osmanlı, İran (kamlarda acem eli olarak geçer) ve Rusya gibi büyük devletlerin hedef alındığı görülmekte ve neredeyse hiçbirine güvenilmemektedir. Anlatıcı klamda kolektif bellekte yer edinmiş geçmiş deneyimler aracılığıyla güvensizlik duygusunu tekrardan çağırır ve bunu kalıp sözlerle tamamlar. Anlatıcının kastı yönetimdir bu ya yörede ki askerlerdir ya padişaktır ya da etrafta nüfusu olan diğer yönetici sınıflardır. Söz konusu kamlarda sürgüne gönderilen bir Kürt beyi ya da öldürülen bir tanınmış şahsiyet anlatılır ve klamda yapılan ‘zulüm’ hatırlatılır. Bu durum özlü sözlerle aktarılır. Bu anlamda Osmanlı devleti için ‘rom xayine’ (‘rom hayındır’. Buradaki rom kelimesi Osmanlı devleti için kullanılmaktadır) denilmektedir. Böyle kamlarda Dengbéj bu şekilde bahsedilen devletlerle ilgili ortak bir hassasiyet oluşturur.

Dengbéjlerin en çok dile getirdiği bir diğer durum akrabaların veya komşu aşiretlerin kavgalarıdır. Bu hikâyelerde kavganın başlangıç sebebi küçümsenir ve anlık bir kontrolsüzlüğün ya da ufak bir kıskançlığın ne kadar büyük yıkımlar getirebileceği aktarılır. 19. yüzyılın sonlarında meydana gelen bir olayı anlatan Filité Quto hikâyesinde Batman-Beşiri bölgesindeki Reşkotan aşireti reisi Filit, annesi Şemé’nin bütün çabalarına rağmen Diyarbakır’a tuz yükü taşıyan Bitlis aşiretlerinden Etmanki aşiretinin reisi Mamé Emé’nin yolunu keser ve tüfeğini ister. Mamé Emé

tüfeğini vermeyince kavga başlar her iki aşiret reisi dâhil 55 kişi ölür.⁷⁷ Bu tür anlatılarda dengbêj bir nevi “negatif bellek” biçimine benzer bir hatırlama örneği sergiler. Buradaki hatırlama Koselleck’in bahsettiği fiillerin ve faillerin hatırlanarak olayın tekrar yaşanmaması için gündeme getirilmesi ve söz konusu geçmişin kolektif belleğe aktarılması⁷⁸ niyetini içerir. Hatırlamalar trajedinin unutulmaması içindir; çünkü ‘bir katliamı unutmak da katliamdır’.⁷⁹

Dengbêj anlatılarında sözünü kolektif belleğin içine işleyen kadınlar, birçok klamın hem konusu hem de söyleyenidirler. Kadın, dengbêjlik geleneği içinde toplumsal isteklerini, sıkıntılarını, acılarını ve sevinçlerini söz aracılığı ile ortak alana taşır. Örneğin Xalé Cemil (Cemil dayı) klamında kızların erken ve yaşça kendilerinden çok büyük olan erkeklerle evlendirilmesi, Lewiké Metini klamında, kızların sevdalandıkları kişilerle evlendirilmesi, Dêrdé Hewiyé klamında ise çok eşlilik eleştirilmektedir. Dengbêjlik kadınlar için bir ‘konuşma’ alanı olarak ortaya çıkar. Kürt kadını klam aracılığıyla, toplumsal belleği kuran dengbêjliğin erkek egemen söylem üretmesine yine dengbêjlik geleneğinin içinden müdahale ederek engel olur. Kadın dengbêj anlatılarında bir özne olarak karşımıza çıkar. Birçok klamda erkekle karşılıklı atışma halindedir; karşı çıkar, aşkını dile getirir, çocuklarını savunur ya da barışı önerir. Filité Quto klamında Flitin annesi Şemé sürekli olarak oğlunu durdurmaya ve çatışmayı engellemeye çalışır, yine aynı şekilde Evla beg⁸⁰ klamında Eyşan hanım kavgaya giden oğlunu durdurmaya çalışır.

Bu bölümde dengbêjlik geleneğinin klasik denebilecek modern öncesi dönemine ait özellikleri sıralandı. Bahsedilen dengbêjlik geleneği Kürtlerde okuma yazma oranının artmaya başladığı, uluslaşma ve modernleşme sürecinin hızlandığı 1960 ve 1970 ‘li yıllardan sonra dönüşmeye başladı. Özellikle 1990’lı yıllara gelindiğinde dengbêjlik geleneğini merkezine alan roman, deneme, televizyon programı ve müzik piyasalarının çoğaldığını görmekteyiz. Bu durum yeni inşa edilen Kürt ulusunun kültürel kurgusundan kaynaklanır. Çünkü söz konusu kurgu için gerekli olan malzeme yazılı olarak var olmadığından yeni kurgulanan Kürt ulusunun kültürel

⁷⁷ Salih Kevırbıri, **Kürt Halk Türkülerinden Seçmeler**, 68, 69

⁷⁸ Reinhart Koselleck’ten aktaran Mithat SANCAR, **Geçmişle Hesaplaşma**, 51, 52

⁷⁹ Müslüm Yücel, **Karapetê Xaco**, 13

⁸⁰ Ahmet Aras, **Efsanevi Kürt Şairi Evdalé Zeynké**, 88

'öz'ünün dengbêjlik geleneği içinde olduğu düşünüldü. Bu çerçevede geleneğin yeniden üretim sürecine dâhil edildiğini görmekteyiz.

5. KÜRTLERDE SÖZLÜ KÜLTÜRÜN ÇAĞDAŞ YENİDEN ÜRETİMİ

Günümüzde dengbêjlik geleneğinin kitlesel iletişim araçlarının gelişmesiyle beraber bir yeniden üretim sürecine girdiğini gözlemlemekteyiz. Bu yeniden üretim süreci dengbêjlik geleneğinin klasik üretiminden farklı olarak, Kürtlerin uluslaşma ve modernleşme sürecinin ve siyasal gelişmelerin dönüştürücü bağlamında gerçekleşmiştir. Bu bölümde Kürtlerde uluslaşma süreci ve bu sürecin dengbêjlik üzerindeki etkileri incelenecektir.

5.1 Milliyetçiliğin Ortaya Çıkış Süreci ve Ulusun İnşası

Ulus devlet projesi özellikle son iki yüzyılımıza damgasını vurmuş ve hala birçok çatışmayı körükleyen, kendi bünyesinde birçok riski barındıran siyasi ve ideolojik bir proje olarak karşımızda durmaktadır. Konuyla ilgili oldukça hacimli çalışmalar söz konusu. Bu çalışmalar farklı eksenlerden hareket eden ve farklı referanslara göndermede bulunan kendi içinde ayrı yollar izleyen çalışmalardır.

Öncelikle milliyetçilik literatürüne bakıldığında iki farklı ekol karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki özcü ya da primordiyalist ekol de denilen yaklaşımdır. Özcü ekolün en çok bilinen isimleri arasında ikisi de Alman olan Herder ve Fichte bulunur. Söz konusu yaklaşım milliyetçiliği doğal bir olgu olarak kabul eder. Onlara göre her ulus benzersiz bir forma, saf bir öze sahiptir. Milliyetleri oluşturan özsel unsurlar tarihin çok uzak bir zamanından beri var olan fenomenlerdir bu fenomenler onların değişmez özleridir ve ‘ulusal ruhu’ oluştururlar.

İnsan yığınlarının biri diğerinden, ilk önce coğrafya ve iklimin özgüllükleriyle ayrılır; daha sonra kendine özgü tarihsel gelenekler-uygun bir dil, edebiyat, eğitim, davranışlar ve adetler-geliştirir; bu

şekilde ‘folk niteliğine’, ‘ulusal bir ruha’ ve tam anlamıyla ulusal bir kültüre sahip olan olgunlaşmış bir milliyet haline gelir.⁸¹

Milliyetçilik tartışmaları içinde özcü yaklaşımların karşısında ulusların bir inşa, bir icat olduklarını söyleyen yapısalcı ekolü bulmaktayız. Yapısalcılar materyalist ve kültürelci diye iki ayırım içinde ele alınır. Materyalist yaklaşım içinde Eric Hobsbawm ulusların kapitalist bir inşa süreci olduğunu, icat edilen bu mefhumunda zaten yeni siyasi ve ekonomik sistemler içinde ulus aşırı iş bölümünün yaygınlaşması sonucu ulus ötesi bir yere doğru gittiğini söyler. Yine aynı yaklaşım içinde Ernest Gellner milliyetçiliğin ekonomik gelişmelerin bir ürünü olduğundan ve sanayileşmeyle beraber ortaya çıktığından bahseder. Bu yönde milliyetçilik tartışmalarının büyük bir kısmını Marksist teorisyenler oluşturmaktadır. Bu teorisyenler içinde en çok tanınanları E.J.Hobsbawm, Ernest Gellner ve Immanuel Wallerstein’dir.

Uluslararası ayrışmalar tamamen düzmedirler ve insanın, kendini doğru anlamda gerçekleştireceği mecranın farkına varmasına engel oluştururlar. İnsanın gerçek yazgısı, kendisine, bir sınıfa ait oluş ya da etnik ve dinsel kategoriler ve toplumsal roller yoluyla dayatılan kısıtlardan kurtulmuş olmaktır. Ve o aynı zamanda, her nasılsa, uyumlu evrensel bir topluluğa (komüniteye) otomatik olarak bağlanacaktır.⁸²

Materyalist yaklaşım esas olan çelişkinin sınıf çelişkisi olduğunu söylemektedir. Milliyetçi kimlik ve kategoriler, sınıflar arası eşitsiz gelir dağılımını örtmek için ve aynı zamanda emek sömürüsü ve pazar hâkimiyetini sağlamak amacıyla da kullanılır. Tarih sınıf mücadelesinin tarihidir. Ulusal çatışmalar ve çelişkiler zengin sınıfların birer tertibi olarak ortaya çıkar ve sermaye paylaşımıyla ilgilidir.

Bu bölümde düşünceleri temel alınan, inşacı ekolün kültürelci yaklaşımını benimseyen B. Anderson ‘‘Hayali Cemaatler’’ adlı çalışmasında söz konusu inşa sürecini açık bir şekilde aktarır. Anderson’a göre ulus hayal edilmiş bir topluluktur ve uluslaşma süreci özellikle tarihsel açıdan bir inşayı gerekli kılar. Anderson 16.

⁸¹ Herder’den aktaran Hakan ÖZOĞLU, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, 11

⁸² Ernest GELLNER, **Milliyetçiliğe Bakmak**, Çev. S.Coşar, S.Özertürk, N.Soyarık, 25

y.y'dan itibaren kapitalist yayıncılığın matbaa ile beraber halk dilinde kitaplar ve gazeteler yayınlamasıyla Latince ve Arapça gibi büyük dini temsiliyeti bulunan dillerin etkisini kaybetmesi, yine aynı sebepten dolayı gazeteler ve romanlar vasıtasıyla aynı dili konuşanların kendilerini aynı anda farklı yerlerde benzer hayatlar ve gelenekler sürdürdüklerini hayal etmeye iten bir eş zamanlılık fikrinin ortaya çıkması ile beraber ulus fikrinin gelişmeye başladığını belirtiyor. Eş zamanlılık fikri birbirinden haberi olmayan halk kitlelerinin ortak bir ulus hayali kurmalarının ön koşulu olarak ortaya çıkar. Bu fikir aynı zamanda hayatların eşleştirilmesi ve 'kaderlerin birleştirilmesini' içerir.

Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur – kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık için olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir. Hayal edilmiştir çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplamlarının hayali yaşamaya devam eder.⁸³

Ulusun kurgulanma sürecinde vazgeçilmez olan bir başka durum hafıza ve unuttur. Uluslar anımsamak istemedikleri bütün kötü anıları hiç yaşanmamış gibi unutmaya çabalarlar. Hatırladıkları şeyler ise 'şanlı tarihin' içindeki kahramanlık hikâyeleri, güç ve kudret sembolleri ve diğer bütün ulusu yücelten şeylerdir. Milliyetçilik kendisini kadim bir geçmiş ve şanlı bir ruhla donatmak için tarih sahnesinin içinden en görkemli hatıraları seçer, diğer kötü anılar ise unutulur. Ulusun inşası aynı zamanda tarihin ve diğer ortak hafıza biçimlerinin de inşasını gerekli kılar.

Ancak, bir ulusun özü tüm bireylerin ortak pek çok şeye sahip olmaları ve aynı zamanda hepsinin pek çok şeyi unutmuş olmasıdır... Her Fransız yurttaşı Saint Berthelemy katliamını, 8. yüzyılda Midi'deki kıyımları unutmuş olmak zorundadır.⁸⁴

Başlangıçta saraya karşı halk kitlelerini savunan, cumhuriyet vurgusuyla halkın yönetime dâhil olma arzusunu içeren ve zaman zaman var olan yönetimlere karşı

⁸³ Benedict ANDERSON, **Hayali Cemaatler**, Çev. İskender Savaşır, 20

⁸⁴ Renan'dan aktaran Benedict ANDERSON, **Hayali Cemaatler**, 220

büyük kitlesel isyanlar şeklinde kendini gösteren ulus fikri 18. y.y'dan itibaren bir devlet politikası şeklini almaya başladı. Anderson'un deyimiyle bir tür “resmi milliyetçilik” ortaya çıktı. Hanedanlar bir çeşit kapma hareketiyle beraber – Anderson buna el çabukluğu demektedir⁸⁵ - milliyetçi refleksleri yönetim biçimlerinin içine aldılar. Büyük Avrupa imparatorlukları emperyal amaçlarını gerçekleştirebilmek için milliyetçilikten yararlandılar. Sözelimi Britanya imparatorluğu ‘İngiliz asaletini’ Hindistan halkına taşımayı amaçlayabilirdi ya da Macarlar, Macarca konuşmayı kanunlarla teşvik edip hâkimiyet bölgelerinde yaşayan bütün halkların Macarlaştırılmasını amaç edinen bir dizi politikayı milliyetçilik sayesinde rahatlıkla devreye sokabilirlerdi.

Avrupalı devletler ve şirketler sömürgeleştirdikleri bölgelere giderlerken aynı zamanda batılı, modernist, kurum, söylem ve anlayışları da taşımışlardır. Bu söylem ve anlayış biçimlerinin temelini ulus fikri, batı haricindeki kültürleri- özellikle yazısız toplumları- tarih dışı ilan eden ilerlemeci tarih anlayışı ve pozitivist düşünce oluşturur. Bu düşüncelerin yaygınlaştırılmasında en çok kullanılan yol eğitim oldu. 1834 yılında “Bir Avrupa kütüphanesinin tek bir rafının bile Hindistan ve Arabistan’ın bütün yerel edebiyatından daha değerli olduğunu” söyleyen, İngilizler tarafından kurulan Kamu Eğitimi Komitesi başkanı Thomas B. Macaulay eğitim uygulamalarını uzun bir süre yürüttü.⁸⁶ Özellikle eğitim yolu ile söz konusu düşünce biçimlerini sömürge bölgelerinde yaygınlaştırıp oralardaki insanları ‘aydınlatmaya’ kalkışan Avrupalı devletler, hiç beklemedikleri bir tepkiyle karşılaştılar. Modern batı tarzı eğitim, uluslaşma hayalini sömürgeleştirilen insanların bilincine yerleştirmiş bunun sonucunda bu insanlar kendi ulusal devletlerini kurmak için isyan hareketleri başlatmışlardır. Nitekim sömürge bölgelerindeki milliyetçiliğin doğuşunda entelijensiyaların büyük rolü olduğu genellikle kabul edilen bir gerçektir.⁸⁷

Batı Avrupa orijinli milliyetçilik fikri dünyaya sömürgeleştirme ve eğitim yoluyla yayıldı ve yayıldıkça büyük imparatorlukları parçalamaya başladı. Milliyetçiliğin bu etkisinden en çok zarar gören imparatorluklardan bir tanesi de Osmanlı

---

⁸⁵ A.g.k, 103

⁸⁶ A.g.k, 107

⁸⁷ A.g.k, 133

İmparatorluğu oldu. İmparatorluk 19. y.y sonları ve 20. y.y başlarında Arap ve balkan halklarının bağımsızlık hareketlerine tanık oldu ve onların bağımsızlıklarını tanımak zorunda kaldı. 17. y.y'dan itibaren ordu teşkilatının modern batı tarzı örgütlenmesi ve geliştirilmesi ile başlayan ve daha sonra devletin birçok kurumunda sürdürülen ıslahat hareketleri pek bir sonuç vermemişe benziyordu birçok etnik yapının mensubu olduğu imparatorluk hızla çöküyordu ve bu duruma çareler aranıyordu. İşte bu noktada ıslahat hareketleri çerçevesinde batıya eğitim görmesi için gönderilen öğrenciler orada öğrenmiş oldukları ulus fikrinden, milliyetçilikten bahsetmeye başladılar. Onlarda tıpkı diğer sömürgeleştirilen bölgelerdeki insanlar gibi Türk cemaatinin hayalini Avrupa'da görmeye başlamışlardı. Neticede bu fikir İttihat ve Terraki adlı ulusalcı cemiyetin örgütlenmesi altında güçlendi ve yeni kurulan Türk devletinin kuruluş felsefesi oldu. Üniter bir ulus devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti Türklük esasına dayanıyordu. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında ortaya atılan Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi gibi düşünceler açık ırkçı göndermelerle dolu idi. Yeni inşa edilen devlet için bir ulus ve bir tarih gerekiyordu, 'kutsal bir tarih'. Bu ulus Türkler idi tarih ise neredeyse bütün medeniyetleri Türk halkına bağlayan Türk Tarih Tezi idi. Söz konusu yeni ulus icadında Kürtler bir Türk boyu veya asimilasyona tabi tutulması gereken bir halk olarak düşünüldü. Bu yeni proje Kürtler içinde memnuniyetsizlikle karşılandı ve çeşitli isyan hareketleri ile beraber karşı bir uluslaşma sürecini başlattı. Nuri Dersimi 20. yüzyılın başlarında oluşan bu durumla ilgili şöyle demektedir;

İstanbul'da üniversite gençleri arasında artık bir milliyet kavgası ve mücadelesi baş göstermişti. Mektepte teneffüslerden dershaneye girdiğimizde, büyük siyah yazı tahtasına tebeşirle pek büyük yazılarla "Ne mutlu türküm diyene" "Yaşasın Türkler" yazılmış olduğunu görmekte idik. Bu vaziyet karşısında bizde teneffüs saatleri arasında dershaneye giderek ayın tahtaya "Yaşasın Kürt ve Kürdistan" "Ne mutlu kürdüm diyene" yazılarını yazmaya mecbur olmuştuk.⁸⁸

---

⁸⁸ Nuri DERSİMİ, **Hatıratım**, 32

5.2 Kürtlerde Uluslaşma Süreci ve Dengéjlik Geleneğinin Çağdaş Yeniden Üretimi

Türkiye Cumhuriyeti'nin Türklüğü esas alan bir söylemle inşa edilmeye çalışılması, isyan hareketlerine katliamla* karşılık verilmesi ve Kürt entelektüellerinin ulus bilincini oluşturmayı hedefleyen söylemleri dillendirmeleri gibi nedenler Kürtler arasında uluslaşma sürecini başlatmıştır. Bu uluslaşma süreci dünyadaki sömürge bölgelerinde olduğu gibi okul ve okuryazar oranı arttıkça yayılmıştır. Daha öncede belirtildiği gibi milli bilinç modern bir durumdur ve ancak modern anlayış ve kurumlar aracılığıyla yaygınlaştırılabilir. Dolayısıyla cumhuriyetin kuruluş yıllarında ortaya çıkan isyan hareketleri geniş halk kitleleri arasında ulus bilincini geliştirememiştir. Bu dönemlerde söz konusu Kürt ulus bilincini taşıyanlar genel olarak bazı aristokratlar ve entelektüel kesimlerdir. Bu durum son 30-40 yıla kadar böyle devam etmiştir. Bu bağlamda özellikle 1970'li yıllardan sonra Kürtlerdeki okuryazar oranının artması ve dönemin siyasal koşulları ile beraber hızlı bir uluslaşma sürecinin başladığını gözlemlemekteyiz. Bu dönemde Kürt gençleri Türkiyede gittikçe güçlenen sosyalist hareketlerden de etkilenerek Kürtlerin 'ulusal kurtuluşunu' amaç edinen birçok örgütlenme faaliyeti içine girdiler. Söz konusu örgütler Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerde gün geçtikçe yayılmaya başladı. Neticede bu yıllarda kurulup 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra silahlı faaliyetlere başlayan, bağımsız ve sosyalist bir Kürt devletini hedefleyen P.K.K (Kürdistan İşçi Partisi) 1990'lı yıllara gelindiğinde oldukça geniş bir halk desteğini almayı başardı. Bugün itibarıyla Kürtlerin uluslaşma sürecine öncülük eden partilerin Türkiyede aldıkları oy sayısı 3 milyona yakındır ve Kürtlerin uluslaşma süreci hızla devam etmektedir.

Kürtlerde ulus inşası kültür ve tarih gibi birçok alanda yeniden bir kurgulama sürecinin yaşanmasına neden oldu. Uluslaşma süreci hızlanıp, güçlendikçe Kürtlerin

---

* Sadece söz konusu isyanlardan ikisinden bahsederek 1929-30-31 yılları arasındaki Ağrı isyanı sırasında resmi rakamlara göre sadece Zilan Deresinde 5.000, 1937-38 Dersim isyanında yine genelkurmayın rakamlarına göre 11.000 kişi ordu birlikleri tarafından katledilmiştir. Gerçek sayının çok daha fazla olduğu tahmin edilmektedir.

geçmişe bakışını değiştirdi, onu yeniden kurdu. Bu yeniden kurma işlemi Kürt toplumunun bütün katmanlarında görüldü. Aşiretlerin söz konusu süreçte konumlanma biçimlerini 1943 yılında Van-Özalp'ta 33 köylünün kaçakçılık yaptıkları gerekçesiyle öldürülmesi olayı üzerinden değerlendiren Neşe Özgen, söz konusu konumlanmaları açık bir şekilde ortaya koymuştur. Osmanlıda ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında hükümetlerle arasını iyi tutmaya çalışan, Hamidiye Alayları'na dâhil olan Milan aşireti Kürt milliyetçiliğinin güçlenmeye başlamasıyla beraber devlet karşıtı, daha milliyetçi bir söylem edinmeye başlamıştır.⁸⁹ Özgen çalışmasında değişen güç dengelerinin, aşiretlerin ve tarikatların geçmiş kurguları üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Kürtler içindeki geleneksel birimlerin geçmişe dönük kurguları milliyetçiliğin yükselmesi ya da devletin politik ve sosyal manevralarına göre yeniden oluşturulmuştur.

Bütün bu süreç içinde Kürtlerin dengbêjlere yaklaşımı ise dönemler itibarı ile değişmiştir. Uluslaşma sürecinin başladığı 20. yüzyılın başlarında, Kürt entelektüelleri genelde dengbêjlerle ilgilenmemişlerdir. Bu dönemde çıkarılan dergilerde kısa derlemelerin ve değinmelerin olduğunu gözlemlemekteyiz. Söz konusu dönem içinde tarih, alfabe çalışmaları gibi çalışmalar ve Kürtlerin siyasal birlikteliğini sağlamak daha önemli ve acil görülmekteydi. Ayrıca 20. yüzyılın başları, dengbêjlik geleneğinin kaybolma tehlikesinin de bulunmadığı yıllardı. Fakat bu dönem içinde dengbêj kamlarını derleyip notalayan ve kaydeden Komitas gibi Ermeni araştırmacılardan bahsedilebilir. Zaten ilk zamanlarda dengbêjlik çalışmaları Sovyetler Birliği'ne bağlı olan Ermenistan'da ve Rusya'da yoğunlaşmıştır. Bu durum S.S.C.B'nin bünyesindeki halklara karşı uyguladığı kültür politikaları ve buradaki Kürt nüfusun diğer bölgelere göre daha eğitimli olması ile ilgilidir. Bu çerçevede Ermenistan'da Kürtçe eğitim verilmeye başlanmış ve Erivan'da ilk Kürdoloji Kongresi 1934 yılında toplanmıştır.⁹⁰ 1955 yılında Erivan Devlet Radyosu'ndan diğer birçok dille beraber Kürtçe yayın başlamıştır. Dengbêj kamlarının kayıtlarının büyük bir bölümü bu radyonun arşivlerinden çıkmıştır. 1930'lardan itibaren Sovyetler Birliği'ne bağlı Rusya Edebiyat Enstitüsü, Ermenistan Güzel Sanatlar

⁸⁹ Neşe Özgen, **Toplumsal Hafızanın Hatırlama ve Unutma Biçimleri**, 14, 18, 20, 21

⁹⁰ Mehmet Bayrak, **Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları**, 26

Enstitüsü ve Tiflis Devlet Konservatuarı başta olmak üzere birçok yerde, özellikle Ermenistan'da yaşayan Kürtlerin öncülük ettiği dengbêj klamlarına dayalı araştırma ve derleme faaliyetleri başladı. 1980'li yıllara kadar Sovyetlerdeki çalışmaların dışında Irak'taki ve Avrupa'daki birkaç çalışmadan bahsedilebilir. Genel olarak bu dönemde özellikle Türkiyede Kürt kültür çalışmalarının neredeyse hiç yapılmadığını görmekteyiz. Bu durumun başlıca sebeplerinden biri uygulanan yasaklardır. Ünlü Kürt şair Cegerxwin 1947 yılında bir dergide Kürtçe bir şiir yazdığından dolayı yıllarca yargılanmış ve hapis yatmıştır.

1980'lerden sonra özellikle Türkiye'den Avrupa'ya kaçmak zorunda kalan Kürtlerin, Avrupa'da dengbêjlik çalışmalarını yoğunlaştırdıkları görülmektedir. Fakat asıl olarak dengbêjlik geleneğinin ve Kürt ulus bilincinin yükseldiği 1990'lı yıllardan itibaren oldukça geniş bir yelpazede tekrardan Kürtlerin kültür hayatına dönüş yaptığından bahsedilebilir. 1980'lerde Avrupa'da özellikle Stockholm gibi merkezlerde yoğunlaşan çalışmalar, 90'lı yıllarda Kürtçe üzerindeki yasağın kısmen kalkması ile beraber Türkiye'ye kaymaya başlıyor. Ulusal kurtuluşçu sosyalist Kürt hareketleri içinde ilk olarak bu çalışmalar çok fazla heyecan yaratmamıştır, çünkü söz konusu hareketler modernist hareketlerdi, bu hareketlere göre toplumun 'aydınlatılması' ve eski 'gerici' ilişki biçimlerinden arındırılması gerekiyordu. Klasik modernleşme biçimi geleneksel olanı zamanı dolmuş ve 'geri' ilan eder, bu açıdan gelenekle çatışma halindedir.⁹¹ İşte bu faktörden dolayı bahsedilen hareketler ilk dönemlerde dengbêjlik geleneğini feodal dönemin bir unsuru ve gerici yaşam biçimlerini sürdüren bir gelenek olarak gördüler - Stalin'de aynı gerekçe ile Erivan radyosunda feodal sistemi övücü olabilecek klamların söylenmesini yasaklamıştır - dolayısıyla bu çalışmalara karşı çok heyecan duymadılar. Fakat kısa sürede bu bakış değişmeye başladı. Çok fazla yazılı kaynağa sahip olmayan Kürtlerin ulusal bilincinin geliştirilmesinde sözlü gelenek devreye sokulabilirdi. Çünkü "Kürtlerin gelenekleri, görenekleri, örf ve adetleri, karakterleri ve ulus bilinçlerinin onların sözlü kültüründe mevcut"⁹² olduğu düşünölmeye başlandı. Kürt ulusallığının gecikmiş inşasında dengbêjlik geleneği ulusun ortak bir birleşeni ve Kürtlüğün

⁹¹ Meral Özbek, **Popöler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski**, 33

⁹² Mehmet Uzun, **Despêka Edebiyata Kurdi**, 31

giderek kaybolduğu düşünülen kültürel çerçevesini oluşturan bir yapı olarak hayal edildi. Neredeyse Kürtlerin kültürel kodlarının tamamını taşıyan bir gelenek bu süreçte göz ardı edilemezdi. Bu çerçevede 1990'lı yıllarla beraber dengbêjlik geleneğinin yeni biçimlerde ve yoğun bir şekilde yeniden üretildiğini görmek mümkün.

Söz konusu yeni biçimlerden biri edebiyattır. Bu alanda belirgin bir biçimde görünen isim ünlü Kürt romancı ve deneme yazarı Mehmet Uzun'dur. Uzun'un 1991 yılında yayımlanan, ünlü dengbêj Evdalé Zeyniké'yi anlattığı *Evdalé Zeyniké'in Günlerinden Bir Gün* adlı romanı bu açıdan ilginç bir örnektir. Mehmet Uzun söz konusu romanda 19. yüzyılda yaşamış olan Evdalé Zeyniké'nin bir gününü anlatmaya çalışmaktadır. Roman geçmişin Uzun tarafından kurgulanması ve yeniden üretilmesi ile oluşturulmuştur. Sözlü kültür unsuru olan bir anlatı ustası modern bir yazım biçimi ile tekrardan günümüze çağrılmaktadır. Bu çağrı Kürt ulus bilincinin 'özünü' taşıdığına inanılan bir geleneğin aktüelleştirilip, devreye sokulması ile ilgilidir. Mehmet Uzun 3 ayrı dengbêji anlattığı *Dengbêjlerim* adlı çalışması dışında diğer birçok yapıtında da dengbêjleri benzer biçimde gündeme getirir.

Kürt sözlü geleneğinin ulusallaşma çerçevesinde yeniden üretimine örnek oluşturacak bir diğer öge özellikle 2000'li yıllardan sonra yaygınlaşan *Mala Dengbêja* (Dengbêj Evleri)dır. Bu evler genellikle İstanbul, Diyarbakır ve Van gibi büyük şehirlerde kurulan kültür merkezleri bünyesinde veya ayrı bir mekânda faaliyet göstermektedir. Bu mekânlarda kararlaştırılan günlerde klam söyleyebilen kişiler ve halen yaşayan dengbêjler toplanır eski geleneği konukları önünde icra ederler. Söz konusu evler ulusal hafızanın yoğunlaştığı ve ulusal kültürün özünü oluşturduğu düşünülen geleneklerin tekrardan sergilendiği birer hafıza mekânlarıdır.

Aynı çerçevede 1990'lı yılların ikici yarısından itibaren Türkiye'de yasak olduğu için yurtdışından Kürtçe yayın yapan televizyonların, dengbêjlik geleneğinin tanıtıldığı ve icra edildiği programlara yer verdiğini belirtmek gerekiyor. Bu programlar geleneğin yeniden üretimine iyi birer örnek teşkil etmektedirler. Söz konusu programlar eski dengbêj divanlarının taklit edilmesi ile oluşturulmuş odalarda, klam söyleyebilenlerin ve dengbêjlerin ağırlanması biçiminde yapılmıştır.

Son olarak Kürt müzik piyasasında dengbj klamlarını seslendiren sanatçı sayısı özellikle 90'lı yıllardan itibaren artmaya başlamıştır. nl Kürt sanatçı Őivan Perwer gibi sanatçılar klamları çeşitli enstrümanlarla tekrardan seslendirdiler. Yine *Kom* denilen müzik grupları dengbj klamlarını deęiŐik biçimlerde yeniden üretime dâhil ettiler. Son yıllarda yapılan kasetlerin çoğunda dengbj klamları önemli bir yer tutmaktadır.

6. SONUÇ

Yazısız ve okuryazar olmayan topluluklar tarafından üretilen sözlü kültür unsurlarını anlamak okuryazar zihinler için bir hayli zordur. Biz okuryazarlar için bu durum; zihnin başka türlü kullanımı, başka türlü hatırlama biçimleri ve başka türlü kültür ürünleri anlamına gelir. Bu çalışma böylesine zor bir amacı gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Bu çalışmada sözlü Kürt kültürünün ana ögesi olan dengbêjlik geleneği; toplumsal bellekle olan ilişkisi, anlatı özellikleri, icra biçimleri ve son olarak uluslaşma sürecinde geçirdiği dönüşümler, yeniden üretim meselesi etrafında incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada dengbêjlik geleneğinin, taşıdığı anlamlar, Kürt sözlü kültürü içindeki yeri ve söz konusu toplumun belleğini inşa biçimleri incelenmiştir. Çalışma içinde kolektif bellek kuramları aktarılmış, sözlü kültür çalışmaları Walter J. Ong'un kavramsallaştırmalarıyla ele alınmıştır. Bu çalışmada hikâye anlatıcılığının hangi tür bellekleri kullandığı ve hangi üslup ve tarzlarda anlatısını icra ettiği incelenmiştir. Bu çerçevede hikâye anlatıcısı olarak dengbêjin anlatısını nasıl ördüğü, hikâyelerinde hangi konuları anlattığı, nasıl bir üslup kullandığı, hikâyelerin aktarıldığı mekânlar, dengbêjliğin eğitim biçimleri ve anlatılarda kadın figürleri incelenmiştir.

Dengbêjlik geleneği üzerine düşünürken geleneğin ait olduğu sınıfı tespit etmek meselesi oldukça önemlidir. Çünkü bu tespit yapılmadığı zaman örneğin 18. y.y'da Kürtlerin yaşadığı coğrafyaya bakıldığında ağa ve şeyh hâkimiyetinin olduğu, dolayısıyla dengbêjlerin de bu etkiden kaynaklı dini konuları ağırlıkla işlediği ve dini saiklerle hareket ettikleri söylenebilir. Bu şekilde bir okuma geçmişin, şimdinin modern kategorileri tarafından tutuculaştırılması tehlikesini doğurur. Oysaki sınıf tespiti yapıldığında dengbêjlik geleneğinin yoksul halk sınıfları arasında yaygın olduğu ve çok da dini bir etkilenme içinde olmadığı, demokratik bir kültür anlayışını yansıttığı görülebilir. Yoksul bir halk geleneği olarak beliren dengbêjlik; yoksulluğu, kadının ezilmesini, etnik ve dinsel ayrılıkları eleştirir ve bu eleştiri yollarının açık

kalmasını sağlar. Dengbêj, yaşadığı yörenin dini ve aristokrat efendisinden çok halkın günlük yaşamıyla ilgilidir. Birçok anlatıda dengbêj efendinin oyunlarından, halkı kandırmasından bahseder. Bu bağlamda bakıldığında yine bazı kamların sözlerinin muhafazakâr kültürün kaldıramayacağı kadar erotik içerikli olduğu ve dini katılığı eleştirdiği görülür.

Dengbêjlik geleneği yörede yaşayan bütün etnik ve dini kimliklerin dâhiline açıktır. Çalışma içinde Hristiyan Ermeni dengbêjlerden ve Yezidi dengbêjlerden bahsetmiştik. Söz konusu dengbêjler - Ermeni asıllı Kırapété Xaço- halk arasında sevilen, saygı duyulan ve oldukça yoğun dinlenen dengbêjlerdir. Dengbêjin hafızası sadece Kürtlerin değil coğrafyanın da hafızasını içerir. Bu bağlamda dengbêj anlatısının içine işlenmiş Hristiyan veya Yezidi hafızalarının izlerini bulmak mümkündür.

Dengbêjlik geleneği geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğine kadar Kürt halkının kültürel kodlarını barındıran, anlam dünyasını belirleyen ve kolektif belleğini kuran önemli bir sözlü gelenek olarak varlığını devam ettirmiştir. Dengbêj küçük yaştan itibaren ustaların söylediği hikâyeleri ve söyleyiş biçimlerini çeşitli bellek stratejilerini kullanarak kişisel belleğine kaydeder ve ezgili anlatımıyla öğrendiklerini kültürel belleğin içine akıttı. 20. yüzyılda dengbêjlik geleneğinin bu klasik işlevinin dışında özellikle yüzyılın son çeyreğinde bir dönüşüm sürecine girdiğini söyleyebiliriz. Bu süreç Kürt uluslaşmasının yoğun etkileri altında gerçekleşmiştir. Ulusal Kürt hareketleri, dengbêjlik geleneğini Kürt ulus kurgusunun kültürel merkezine doğru taşımış bu sayede ulusun inşa sürecinde çok fazla yazılı kaynağa sahip olmayan Kürtlerin sözlü geleneği devreye sokulmuştur. Sonuç olarak özellikle 1990'lı yıllara gelindiğinde dengbêjlik geleneğinin edebiyat, televizyon ve müzik piyasası tarafından yeniden üretildiğine tanık olunmaktadır. Fakat bu yeniden üretimin sadece Kürtlerin uluslaşma sürecinin yükselmesi ile alakalı olduğunu söylemek hatalıdır. 20. yüzyılın sonuna doğru geleneği yaşayan kuşaklar kendilerini teknolojik modernleşmenin kesintisiz hızının içinde buldular. Özellikle 1980'den sonra köylerden şehirlerin yoksul bölgelerine göç eden Kürtler modernliğin hızlı değişimlerine, kapitalizmin içi boş homojen zaman anlayışına ve kapitalist_

şeyleşmeye karşı bir tepki olarak yitirmeye başladıkları belleklerine sarıldılar. Büyük modern kentlerin “para ekonomisi çerçevesinde dünyayı bir aritmetik problemine dönüştürmesi, dünyanın her parçasını matematik formülleri içinde sabitlemeye çalışması”⁹³ ve bütün bunların yalnızlaştırıcı ve bireyselleştirici etkisi Kürtlerin kırsal ve kolektif sözlü kültürlerini temsil eden dengbêjlik geleneğinin sıcak ortamlarını anımsamalarına ve tekrardan geri istemelerine neden oldu.

Bellek öncelikle, meta biçimi yoluyla kapitalist şeyleşmeye karşı yaşamsal ve güç veren bir panzehirdir... bilgi işlem süreçlerini yavaşlatma; zamanın, arşivin eşzamanlılığı içinde çözülmesine direnme; benzeşim, hızlı bilgi akışı ve kablo ağları evreninin dışında bir düşünme tarzını yeniden ele geçirme; afallatıcı ve çoğu zaman tehditkar bir heterojenlik, eşzamansızlık ve aşırı bilgi yüklemesi dünyasında tutunacak bir alan talep etme girişimini temsil eder.⁹⁴

Geleneği nasıl düşünmek gerekiyor? Onu kusursuzlaştırıp ideal bir sosyallik formu olarak belirleyip geriye bir dönüş özlemi olarak mı; yoksa “dolambaçlı bir yoldan, yeni bir dünyaya (devrimci ütopya) göndermek”⁹⁵ biçiminde mi? Dengbêjlik geleneği dayanışmacı unsurlar içeren, kapitalizm öncesi bir toplumun kolektif ürünü olarak önümüzde duruyor. Kuşkusuz geleneği kapitalist şeyleşirmenin, katı modern kategorilerin, tutuculuğun ve dar milliyetçi yaklaşımların elinden kurtarmak gerekiyor. Dengbêj hikâyeleri halk sınıflarının hak, adalet ve eşitlik isteklerini ve diğer toplumsal arzularını içeren ortak sözü günümüze kadar taşıdılar. Bu sözü geleceğin devrimci ütopyasına ulaştırmak, dengbêjlerin çılgınlığını dinleyicilerinin hayallerinde beliren sınıfsız toplumun içine nakşetmek, kapitalizmin yok ediciliğine karşı direnişin bir ögesi, bir sığınak haline getirmek ve bunu yaparken Benjamin’in aşağıda alıntılanan uyarısını sürekli hatırlamak gerekmektedir.

Geleneğin hem kendi varlığı, hem de onu devralanlar tehlikededir. Her ikisi de aynı tehdit altındadır: Hâkim sınıfın aleti durumuna düşmek. Geleneği, onu hükmü altına almak üzere olan konformizmin elinden çekip almak, her dönemde yeni baştan girişilmesi gereken bir çabadır. Mesih sadece kurtarıcı olarak değil, aynı zamanda Deccal’e boyun eğdirmek üzere gelir. Düşman

⁹³ Georg Simmel, **Modern Kültürde Çatışma**, 89

⁹⁴ Andreas Huyssen, **Alacakaranlık Anıları**, Çev. Kemal Atakay, 19

⁹⁵ Michael Löwy, **Dünyayı Değiştirmek Üzerine**, Çev. Yavuz Alogan, 219

kazanacak olursa, *ölüler bile* payını alacak bundan. Ancak bu endişeyi içinde duyan tarihçi, geçmişteki umut kıvılcıklarını alevlendirme yetisine sahiptir. *Ve düşman kazanmaya devam ediyor hala.*⁹⁶

---

⁹⁶ Walter BENJAMİN, **Son Bakışta Aşk**, Çev. Nurdan Gürbilek, 41, 42

7. KAYNAKÇA

ALTAY, Derya (2006), **Kadife Karanlık**, Su Yayınevi, İstanbul

ANDERSON Benedict (2004), **Hayali Cemaatler**, Metis Yayınları, İstanbul

ARAS, Ahmet (2004), **Efsanevi Kürt Şairi Evdale Zeyniké**, Evrensel Basım Yayın, İstanbul

ASSMANN, Jan (2001), **Kültürel Bellek**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul

BATUŞ, Gül (2006), **Kadife Karanlık 2**, Ed. Barış Çoban, Su Yayınevi, İstanbul

BAYRAK, Mehmet,(2002), **Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları Cilt 2**, Özge Yayınları, Ankara

BAYRAK, Mehmet,(2002), **Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları Cilt 3**, Özge Yayınları, Ankara

BENJAMİN, Walter (1993), **Son Bakışta Aşk**, Metis Yayınları, İstanbul

BİLGİN, Nuri,(2007), **Kimlik İnşası**, Aşina Kitaplar, İzmir

CLASTRES, Pierre (1992), **Vahşi Savaşının Mutsuzluğu**, Ayrıntı Yayınları İstanbul

CONNERTON, Paul, (1999), **Toplumlar Nasıl Anımsar?**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul

DERSİMİ, Nuri (1992), **Hatıratım**, Özge Yayınları, İstanbul

ELLUL, Jacques (1998), **Sözün Düşüşü**, Paradigma Yayınları, İstanbul

FOUCAULT, Michel (2005), **Doğruyu Söylemek**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul

- GELLNER Ernest (2007), **Milliyetçiliğe Bakmak**, İletişim Yayınları, İstanbul
- GİNZBURG, Carlo (2007), **Peynir ve Kurtlar**, Metis Yayınları, İstanbul
- GUEST, John S. (2001), **Yezidilerin Tarihi**, Avesta Yayınları, İstanbul
- HALBWACHS, Maurice (2007), **Kolektif Bellek ve Zaman**, Cogito Dergisi, Sayı 50
- HUYSSSEN, Andreas (1999), **Alacakaranlık Anıları**, Metis Yayınları, İstanbul
- JWAİDEH, Wadie (1999), **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul
- KEVİRBİRİ, Salihé, (2004) **Kürt Halk Türkülerinden Seçmeler**, Evrensel Basım Yayın, İstanbul
- KEVİRBİRİ, Salihé (2005), **Karapeté Xaco**, Elma Yayınları, İstanbul
- KÖKER, Eser (2005) **Kitapta Kurutulmuş Çiçekler ya da Sözlü Kültür Üzerine Düşünmek**, Dipnot Kitapevi, Ankara
- LELEDAKİS, Kanakis (2000), **Toplum ve Bilinçdışı**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- LÖWY, Michael (1999), **Dünyayı Değiştirmek Üzerine**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- NEZAN, Kendal, (2002), **Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları Cilt 1**, Haz. Mehmet BAYRAK, Özge Yayınları, Ankara
- NİETZSCHE, Friedrich (2005), **Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine**, Say Yayınları, İstanbul
- NORA, Pierre (2006), **Hafıza Mekânları**, Dost Yayınları, Ankara

ONG, Walter (1993), **Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüñ Teknolojileşmesi**, Metis Yayınları, İstanbul

ÖZBEK, Meral (2003), **Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski**, İletişim Yayınları, İstanbul

ÖZGEN, H. Neşe (2003), **Van-Özalp ve 33 Kurşun Olayı: Toplumsal Hafızanın Hatırlama ve Unutma Biçimleri**, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV), İstanbul

ÖZOĞLU Hakan (2005), **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, Kitap Yayınları, İstanbul

ORDİKANÉ Celil (2001), **Kürt Kahramanlık Destanı Dımdım**, Avesta Yayınevi, İstanbul

PARILTI, Abidin, (2006), **Dengbejler: Sözüñ Yazgısı**, İtaki Yayınları, İstanbul

SANCAR, Mithat (2007), **Geçmişle Hesaplaşma**, İletişim Yayınları, İstanbul

SANDERS, Barry (1999), **Öküzün A'sı; Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul

TÖRENLİ, Nurcan (2005), **Yeni Medya, Yeni İletişim Ortamı**, Bilim ve Sanat Yayınları, İstanbul

UZUN, Mehmed (2005), **Abdalın Bir Günü**, Çev. Selim Temo, İtaki Yayınları, İstanbul

UZUN, Mehmet (2006), **Dengbejlerim**, İtaki Yayınları, İstanbul

Makaleler

ÇELEBİ, N, V. Yıldırım ve A.G. Ataş (2008), Muzika Kurdan a Kevneşopi, **Zend**, Sayı 9, Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul

CEWARİ, Nura (Haziran 2006), Di Folkloré de Jin u Jiyan, **Tiroj**, Sayı 20, Ezgi Basım Yayın, İstanbul

ÖZBEK, Meral, **Walter Benjamin'i Okumak II**, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 55-3, Ankara

Yayınlanmamış Tezler

BİNGÖL, Osman Doğu, **Günümüz Kent Yaşamında Sözlü Kültürün Yeni Sanatsal İfade Aracı Olarak Kullanımı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul-2006

ÖZ, Süleyman, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sözlü Kültüründe Hikâye Anlatıcılığı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul-2003

8. ÖZGEÇMİŞ

1984 yılında Ağrı'nın Patnos ilçesinde doğdu. İlk ve Orta Öğrenimini Patnos'ta tamamladı. 2001 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği bölümüne yerleşti. 2005 yılında mezun olduktan sonra öğretmenlik yapmaya başladı. 2006 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji bölümünde yüksek lisans eğitimine başladı.